

МИОДРАГ СТ. СТЕФАНОВИЋ

ИГРАЧКЕ НА ПУТУ

РОМАН

НАРОДНА КЊИЖНИЦА
БЕОГРАД

Штампарија „Прогрес“, Београд, Битољска 26

Својој оцу покојном мајстор-
СТАНИМИРУ
ковачу из Лознице
кога је нестало у Европском рату
посвећујем своју прву књигу

ЗВЕЗДЕ СУ ПАДАЛЕ, УГАШЕНЕ...

Један дан раније објављена је мобилизација; народ се ставља у покрет.

Јулско сунце, велика ватрена кугла, одскочило је врх брда по развученом видику на истоку, те према светлости и још не врелој топлоти дизала се плавичаста јутарња магла развлачећи се у танка, прозирна повесма. А кад је час доцније то исто сунце ојачало, онда се магле подигле к небесима и изгубиле, па су небеса због тога променила јасно плаветнило и замутила се, а по земљи се заблестале капи росе. Изнад тих капи, по дрвећу и орошеном жбуњу певале су птице, свака на свој начин, и будили се инсекти.

У даљини се видела кривудава река, приближена уз брда; из тих брда је излазила и међу брда се склањала. И баш идући к њој вукли се по пустом прањавом путу наоружани, још млади људи, који су, бачени на простране ширине око пута и тако испод високог неба, више личили на сићане играчке збијене у дугу, огромну змију, него на силу, која задаје страх. Ишли су ћутке и, мада похабана одећа, о раменима су носили ратничке пушке са натакнути ножевима и знали су да њихово оружје сија на сунцу. И у неколико се радовали што их сунце прати у стопу.

Војска је журно прилазила граници, обали кра-
вудаве реке, Дрини, све страхујући да неће стигни
на време; можда та хитра планинска вода, о којој
су певали песме, неће моћи сама да сковитла и
поруши мостове, бачене с оне стране, пре него они
стигну на мету.

Они су млади. И ако су докле били у окр-
шајима и навикли се на њих, радо би се сада вра-
тили натраг, у њиве по атарима. Сви верују да се
сада с њима дешава нешто што се морало десити,
замор их мучи, али не убија до изнурења. Приби-
јавају се само пораза, који би их ожалоштио и
омрзао им живот, не због тога што тај пораз не
би могли осветити, него што би у њему биле
попаљене куће, имања и многи би невини жи-
воти угасили; теше се обичном мишљу, да је
срећа на страни онога, који је навикао на сло-
боду и не мари да и погине за њу.

Иза једног брега крај кога води пут, назреше
се димови фурунцијски. Ту је варошица: неколико
калдрисаних, изукрштаних сокака. На средњим
празан простор за скуп у пијачне дане, а око њега
ниске куће, покривене црепом и са двориштима
около; у сваком дворишту кокоши, а у понеком
и крава музара или супрасна крмача. А изнад кро-
вова, на искрају најширег сокака, конопери се црви
са позлаћеним крстом и свуда око тога крста поља
и брегови, шуме и плодне њиве.

Приближујући се варошици војници се радо-
вали. Ту се може догоровати до даљег наређења,
биће одмора. Дрина није далеко.

Да се ленше прикажу варошанима сврсташе се
у збијене редове. Песма, коју наредише, не по-
слуша наредбу; хурликну некако, али замуће.

Корачајући брзке војници су сретали забринуте
сељанке. У послу су, али опет спуштају терет и
гледају војску како пролази. Чини им се да кроз
сузне очи виде њихову судбину: изгинуће сви редом

па ће се место живих људи вратити само поворка костура.

И ето, ма како та војска изгледала тужна, она је продужила пут и обрадовала се кад је, излазећи иза брда, пред собом угледала варошицу и позлаћени крст изнад ње. На смрт јесу помишљали, али су хтели и да живе и зато им није изгледало бесмислено то, што поред све утучености осећају и радост због нечега.

Тако је сунце идући за ошинутом змијом, која се мигољила путем, сјало и грејало росу, која се испаравала треперећи под јутарњим кретањем ваздуха; кад се змијин траг, развејана прашина, изгубио за брегом испред варошице, сунце је још било ниско; само је крст на цркви обасјан и као да је сјајан и сличан звезди усађен на брегу са гробљем по коме су некад сахрањивали људе и подизали им камене белеге; и у исто време видело се како кроз беличаст ваздух и паучину некакве сенке људских облика подељене у два тора, ударају једне на друге, трче по гробљу и млатарају рукама...

Сунце је и у варошицу сишло, а те људске прилике се још ударале.

Имале су воље да се бију.

Њихови узвици реметили су тишину.

Сокаци се тек будили, али галаме није било..

У дну једне кафане певушио је само газда Станко, али већ заморено. Гласа није имао. То што је он пропуштао кроз нос и није песма него више испрекидана прича, како је он добар човек, а добар човек никад ништа нема, само воли друштво, које хоће да се весели на туђи рачун. Нажалост, њему више не доносе пиће и он трезнећи се дознаје, да крај њега више нема оних с којима је сео да пије; они су отишли кад су попили што су могли попити, а њега оставили. То му је тешко, јер га та сурова чињеница разуверава, да и међу људима

постоји пријатељство. Да, у свему постоје само нај-
обичнији рачуни и зла дела. Од зла се живи, не
од добра! То му постаје још јасније кад му се
глава разведрила, па је опет схватио страшну исти-
ну: његов дућан су пре два дана продали на до-
бош, испразнили га крвнички и разнели, а оста-
вили му само кућевне ствари и кућу. Како је до
тога дошло њему није било јасно. Знао је само, да
је имао имовину и да те имовине сада нема. И
пошто је веровао да га је зло гонило са његове
жене, још младе и приглупе гаравуше, мислио је
на њу и мрзећи је, трудио се да је више не
заводи.

— Пио је и пио и кад је све пропио што су му
као остатак после измирења поверилаца дали, пре-
седео је још неко време у мировању, растрезнио
се и онда дошао кући.

■ Успут је чуо нешто о рату.

Савест га није гризла.

Опружен по распремљеној постељи спавао је
а кроз главу су му пролазиле неке магловитости
од којих је осећао пријатан замор.

Тек иза тога спавања и после поливања хлад-
ном водом разгледао је трезвеније своју собу са
домаћинским намештајем и, мада је тај намештај
сиротињски, пропалички, чинило му се сада да је
за њега још једино то лепо и лепше што је очи-
гледно да пропада; загледао се у жену, завирио
јој кукавички у очи па му дошло, да је загрли као
некад кад је био млађи и да је замоли да се не
љути.

— Ето, чујеш ли како војници корачају! То
је рат!

А кад му она ништа не одговара, он јој под-
влачи речи:

— Ја ћу погинути!

— Не бије гром у коприву, каже она.

О свему она се мало стара. По њеном мишљењу

газда Станко је сада просјак, па би јој без њега било лакше. У случају несреће лакше ће се исхранити ако буде сама са децом. Млада жена може наћи хлеба.

Газда Станку се чинило да она помишља на своја беснила, хтела би да развије барјак по сокацима, па једва чека да јој се он смакне испред очију.

— Нећу погинути, виче јој у лице. Ни у ров нећу поћи.

Онда је почео сецкати црни лукац да га превиди на очи, јер је знао да се тако губи вид, а војничке комисије за преглед не маре за слепим војницима.

С поља се зачуле војничке трубе и добовање ногу по калдрми.

Газда Станко је протрљао чело, постало му је јасно шта се збива. Дакле збиља је, истина је да је дошао смак света! Кроз трубе и испод маљница на добошима.

Пожурио је до прозора и мало размакао завесу; мало, јер се бојао да га они са сокака не опазе. Заиста, то је корачала војска. Са њених убојних оружја која су претећи звецкала, са ранчева и са прашине од дуга пута, ударала је нека гроза и претња од оних, који су се опростили са животом.

Газда Станко се престрашено одмакао од прозора.

Дошао је рат!

Види се по бајонетима, који се много не пресијавају као у мирно време код војника, јер су им скинули глеђ оштрећи их на тоцилима.

Изгледа му како види огромну приказу смрти, која се наднела над тим наоружаним људима. Она ће их прогутати, то је сигурно, и ако су им због ње дали оружје за одбрану. Легла је и по варошици, опружила се, па је по сокацима настала тама, сунце се не види, а сви хоће сунца.

Баш у томе тренутку закукале су жене из комшилука; њихов јавк је допро и до газда Става. Он је оставио сецкање лука и опет погледао кроз прозор. Добру се није надао.

Дечурлија је грајала сојаком носећи мотку и каменице у рукама. Испуњена одела, неки без кона и озлојеђених погледа ишли су у томили и тискали се око његова сина Витомира, који је, широк и већи од свих, поносно корачао испред њих. Пре балканске ратове дечурлија се радо забављала биткама. Ваздух, који су дисали гонио да да узму каменицу или мотку у руке, да се појаве у таче и позаваде било око чега и да се навајају на мегдане као што су некад чинили крстоски јунаци, или јунаци из српских устанака за ослобођење од Турака. А после истинских ратова на Балкану још више чим се запалила крв. Они су становали горе, на брду, на подигнутом варошице звали се Брђани, а они ближе ниско звали се по томе Пијачани. У тучи која се одиграла на брду код старог гробља због тога, био је један од дечака из табора брђанског мрзео Витомира „Пијачанина“ говорио да Олга, сестра Витомирова, не воли Војкана, његова пријатеља „Пијачанина“ и што је том приликом опсовао мајку свима Пијачанима, у тој тучи између Брђана и Пијачана, Брђани су у главном потучени, јер није мање, али су успели да Витомиру разлупају главу. Кад се то десило, Витомир није хтео да се повуче, шта више годило му је, да баш тада продужи тучу, чинило му је задовољство, али су се његови поплашили и разбегли. Сачекали су га испод брда и заједно пошли кроз сокаке.

Кад га је мајка видела крвава зајукала је и сама и појурила да му опере главу.

— Ко те је црни синко толико нагрдио?

Он на то питање није хтео да одговори. Његови другови су разумели шта значи то питање.

па су ћутали и они. Било им је тешко да признају да је најјачи из њихова табора, њихов вођа, рањен од оних, којима се они никад не би покорили.

Ишла је из куће и Олга, Витомирова сестра, девојче округлих румених образа, и плаве косе и усплахилено погледала брата. Заплакала је од страха.

— Вито, главу су ти разбили!

Испод крви у којој је огрезло лице видео се један презрив осмејак.

— Ништа то није, рекао је.

— Боли ли те!

— Одлази од мене!

Дечурлија око Витомира заграја на те речи пуне снаге, мило им је било што им је вођа толико храбар.

— Видећемо после, опет ћемо видети, викали су једни.

— И ми ћемо од сад да бијемо право крвнички, викали су други, умемо и ми да нишанимо праћком.

— Не бојимо се ми, викали су углас, ми смо јачи од њих. Све ћемо их тући.

Њихово грајање трајало би још дуже, јер су тим грајањем одавали почаст Витомиру, да се не појави отац Витомиров, газда Станко, који дохвати једну мотку за подупирање веша на конопцу и појури на њих као бик. Могуће да малишане та мотка неби збунила, јер ни они нису били голих шака, али их збуни и уплаши појава општинског пандура, који је носио пушку. Као да им земља крену испод ногу, почеше бежати у камари, осећајући да се не смеју успротивити властима, које су у стању да воде у затворе полициске. Трчали су насумце, али су ипак стигли сви заједно до једног разграђеног, празног чардака на искрају сокака и без нарочитог договора испели се преко нахерених мердевина до отворених врата и ушли

у чардак. Мршави мишеви разбегли се по рунама. Дечаци су још задихани погледали између летави свуд унаоколо и кад су видели, да их више не гоне, погледали су с тугом на брдо где је било старо гробље. Али, ништа, били су ипак задовољни; тај чардак су они на силу отели од Брђана и пренели свој табор на њега; он је сад слободан само за њих, нико од других не сме да му приђе; то је место утехе на коме најрадије смишљају нове туче и одакле шаљу поруке „онима“ да ће их у одређено време чекати на старом гробљу, испод реда топола.

Општински пандур је трчао донекле, па се вратио; а звона са цркве су звонила потмуло, да се не чује далеко.

Газда Станко је сузним очима погледао на раскрвављена сина и онда је проклињао и народ и власти, које нису у стању да човека сачувају несреће.

— Зар је то земља? Мангупарија се искупи, подели се, па се бије до миле воље, а пандури ни репом не мрдну.

Пандур се наљутио.

— Што ти одмах на нас! каже му строжије. Као да смо ми криви, што се мангупарија бије.

— Него ко је крив? Није Бог што их је створио.

— Крив си ти и они што су као ти. Ви сте надлежни да своју децу васпитавате.

Газда Станко је заћутао на те речи.

— Добро, каже му, то јесте. То је мангупарија. Али нису ни сами родитељи криви. Ето, већ му је петнаест година а није ни за какав посао. Крв му је погана и само је способан да буде коловођа у тучама. Шта ја могу? Мрзим га и ако ми је син јединац, сем њега имам још само једно женско дете, и знам да неће на добро изаћи, а не могу опет ни њега да кривим. Сада су сва деца

таква, само на туче мисле... на зло слуте.

Пандур каже суморно:

— Баш, зло су и наслутили.

— А шта сад има ново? пита газда Станко.
Пандур му као власт говори убедљиво, с висине.

— За који дан више нас овде неће бити.
Аустрија је објавила рат.

— Како „неће бити“? Где би нас?

— У комајду брате! Јуче је објављена мобилизација, ти си тада лумповао у кафани. Зар ниси ништа чуо? Звона звоне, чујеш ли? Стигла је и војска. На границу иде.

Газда Станко се сетио да је варошица близу границе крај Дрине а од Дрине је одмах Босна, и по њој аустријска сила.

— То на Дрину, а? Да ли ће одмах почети?

Пандур је слегао раменима, пошао капији а свеједно му је, насмејао се.

Опет се присетио да запита:

— Ко ме позиву ти припадаш? Ваљда не већ трећем?... Ваљда се ниси извукао?

Газда Станко му на то није ни речи одговорио. Ни поздрав му није примио. Од цркве је допирало звонење, које је било монотono и страшно, у исто време и као да се са неким немилосрдним уживањем сливало и преливало кроз узнемирене сокаке. Постоји у животу нешто јаче од људи, али то људи не запажају пре него западну у очајање. Онда се моле Богу.

Под притиском тих ускомешаних звукова, чији су тонови јечали као кукњава над изгубљеном срећом газда Станко најежен приђе раскрвављеном Витомиру и жени Смиљи, која је превијала рањеног сина и туговала узгред. Смркло му се пред очима при помисли, да он сада мрзи и једно и друго, и њу и њега.

— Ето, пропалица си и бадавација, виће насина, од тебе никад ништа неће бити. Камо среће да се ниси ни родио!

Погледао је бистро жену, а она му је одговорила умирујући га:

— Не дирај дете! Шта дете зна? Времена су тако проклета.

— Сама небеса гоне људе. Откад већ звезде падају с неба. Ја сам знала да ће се нешто видети.

Газда Станко је погледао извештено, али га је погледом рећи (речима није могао), да се таквих „бургијања“ у озбиљном разговору. Казиве везе имају небеса с људима кад се једно другоме не могу никад приближити? И кад умре, човек не иде у висине, на небо, него у дубине, у земљу, то је јасно, сваки дан се може видети.

Уклонио се кроз осиротели ходник, а корачајући соби у којој је спремао лекарије, којима ће се онеспособити за ратничку службу, мислио је жалостивно, како му ни то неће много помоћи. После распродаје целог дубана ништа је се на сокаку, без угледа и поштовања и сад му не остаје ништа до да и ту кућу теслима некоме, пропије и последњи новац и онда огољен до коже изиђе на Дрину. Могао би бити прва мета онима с оне стране, прославио би се барем. Дирнуло га само једно питање: добро а шта ће бити после? Олга ће пропасти, а он још једино то дете воли и у њега има вере, јер је мало, не зна за злоћу. И женско је. И зашто баш и живот голи да му се узме? Тај живот није никоме потребан, никоме сем њему.

А његова жена је сину превила главу и кроз сузе га молила да се окане таборовања.

Мати га је наместила на постељи у кујни, крај шпорета, да лежи и мирује, глава ће га само на тај начин „проћи“, а она је отишла за послом.

Но Витомир осећа како му тек сада удара крв и све више постаје љутит и жељан гужве у којој би могао искалити јарост и љутњу. Немогуће му

имао пушку, али је на њему била војничка капа и блуза.

Разговарали су па су ућутали.

Војканов отац је на крају запитао:

— А јесу ли ти дали тајин?

— Дали су.

— Е, онда је свршено. Ићи ћеш у ров. Опет су неко време ћутали, па је резервист отишао, а Војканов отац се немарно окренуо према својој жени.

— Шта ти још могу рећи? Не вреди много ни говорити. Паметна си и сама, па кад мене не буде, било води рачуна. Ја и да се убијем, ништа не бих учинио.

— Ама, теши га она, остави се...

— Тхе, могу се и оставити црних мисли, али ти кажем: вратити се нећу.

— Зашто? Бог стобом био! И до сад си у рат одлазио.

— Знам, али сад имам неко предубеђење, неко предосећање. Просто као да ми говори на уши...

— Причаш само којешта...

— Али, срећом, ти ћеш имати за прву прилику. Боље је што онај новац нисмо дали у зидање нове куће. Шта ће нам више куће? Све је то ништа. Зидови се не једу.

Онда она одлази у ћошак келнераја и јадикује и ако је кафана пуна света, а он је пита не окрећући главе:

— Еле, је ли све спремљено за пут?

Она ништа не каже, јеца само и одлази напоље, у двориште, гледа унаоколо у богатство и јасно јој је, како је све то што је с муком стечено пуста бесмислица кад он, глава од куће, мора отићи пред пушке.

Видећи толику жалост Витомиру је било тешко да остане. Изишао је на сокак, хтео је да јури, да као какав див стане ногом у Дрину и сву воду

разлије по онима, што отуда прете покољем. Нека се подаве кад су тако зли!

На сокаку је срео Војкана.

— Главу су ми разбили, каже му одмах, али ништа то није. Хајдемо на старо гробље. Ако Брђани буду тамо, добиће батине. И ја ћу њима разбијати главе. Они мисле да ја не умем да разбијем главу.

Војкан је слаботиња и њега страше туче; него се не иде. Али му Витомир каже, даје га, да је неко из брђанског табора опет говорио како Олга не воли Војкана и ако је он најбољи њан у реду и старији је по школи од не као му не вреди што Олга поклања гунице за брисање, писанке и нове плајвасе. Не вреди му, рекли су, ни то, што се он спрема да с јесени пође у гимназију, у великошколице.

Војкан се уозбиљно, љутиња га сповала, па је пошао храбро и пожедео искрено да у тучи, који се спрема, и он настрада поштено.

Код чардака су их сачекали остали и кад им је Витомир пришао, били су радосни и пуни дивљења према његовој рани на глави.

А Витомир се осидио. Подигао главу поносно, зна да му је завој око ње узнео славу, и мило му је што је висином читав педо већи од Војкана и свих у дружини.

Тако су идући у групи срели још једну војску (ти су војници били старијих година, ваљда трећи позив) и прошли кроз логор иза шумарца крај цркве. Годило им је, да их војници гледају.

Али Витомиру нису све козе на броју. Постаје тужан, јер се сећа да је чуо како она, дечурлија, са тим тучама слуте зло. Они су, веле, зло наслутили, а њему није јасно откуда да се тако припа.

— Мислиш ли ти нешто кад сад идеш на старо гробље? пита он првог до себе.

— Мислим како ћу добро да се осветим, каже овај просто.

— Не то, прекида га Витомир, него да ли ти онако мислиш, зашто волиш да се бијеш, а раније ти није било до тога.

Овај га гледа, мало се чуди.

— Немој море да се измотаваш, каже му, па одмах наставља, пронашао сам тамо један мајдан каменца. Нити су, велике нити су мале, округле, њима сигурно се бије из прашке. Показаћу ти, нико за то не зна.

Углавном за време туче бије се каменицама, али је сваки носио и мотку обешену преко рамена као што коњаници носе пушке. Уживали су помишљајући да и они због тога у неколико личе на правцате војнике. Певали су ратничке песме и препирали се наизменично, али ни један није хтео да се врати; сваки је истрчавао напред, сваки је хтео да први стигне до топода и да се, опазивши брђански табор, први баца на њега.

Сунце се већ ближило западу кад су стигли и погледали с висине у долину утојулу у мир и ужурбаност. Видела се и Дрина, сасвим обична, у истом кориту, и деци је то изгледало занимљиво. Рат је објављен, рат је почео, па оној страни су непријатељи, а Дрина тече као и обично и све што се види, и поља, и шуме и куће по сокацима, све мирује као што је и пре мировало.

На брду по коме су растурени лежали стари надгробни бељези, некоји још усправан и јак, некоји наклоњен земљи, не нађоше оно што су желели. Брђана тамо није било, уплашили се и утекли за времена. Пијачани су ликовали због тога.

Међутим, доле у долини пуче једна пушка и као да неки пиштав ћијук просвира ваздухом; онда пуче још једна и убрзо загракташе са свих страна.

Дечурлија обамре у страху, погледа око себе и кад опази да наблизу нема ничега, досети се да

то ваља војници шенлуче; сви појурише низ брдо, с друге стране.

— Стој! Куда ћете? повика строги глас испод једног широког грма.

Они стадоше као укупани.

— Овамо! Брже!

Они дођоше и видеше у кладовини од врелог сунца десетак људи, мрко одевених и мрких, озбиљних лица, са реденицима укрштеним преко груди и око појаса. Пресијавале се чауре од метака, мирисало је на задах барута из тих чаура и на мирис киселог сира, који су двојица од њих пресмакали.

То су биле комите, сети се дечурлија.

Један сав у бради, с дебелим обрвама над мрким очима, не обраћајући пажњу на децу, говорио је кратко ономе испред себе:

— Размисли добро. Ја ти сада ништа не кажем, не нагоним те. Али ако се примиш комитовања мораш најпре своју главу турити у торбу.

Онај је мало мислио, а они около су ћутали; најзад је рекао лагано и ледено:

— Примам се. Ако погинем нећу зажалити.

— Погинућеш ако ти је суђено да погинеш.

Брадоња га пољубио, па се онда нови комита љубио са новим пријатељима, упознавали се укратко.

Потом је онај с брадом питао:

— Оде ли, а?

Погледао је по људима, који су лешкарили у трави.

Један од двојице, што су жваќали сир, искочи испод грма, наднесе руку над очи, загледа се у небо.

— Још лети, саопшти одсечно.

Брадоња се насмешио.

— Мисле да нас заплаше аеропланом, рекао је више за себе. Не знају нас.

Мали црни аероплан, далеко у висинама, у облику крста, кружио је још неко време, а војници

изваљени на леђа по путу, покрај кућа и испод разгранатог дрвећа дуцали су на њега и веселили се кад би им се учинило, да се од њихових метака потресао. Веровали су да ће га срушити. Али њему није ништа било. Пре него је сунце зашло за брда, склонио се с неба и спустио иза Дрине, међу своје.

— Сад кући идите, рекао је брадати комита дечурлији, а Витомира је помиловао по глави, сасвим случајно. Ништа се ви не бојте, уживајте само.

Окренуо се мирно и задубио се у ћутање; ћутали су и остали испод грма.

Пред вече, кад је светлости још било, јер је сутон пламтео у небеском пожару, спреми се војска и сврста се у чете. Заставу пуковску развише. Одржаше молепствије и онда је командант са коња говорио војницима. Трудио се да му говор буде леп и убедљив. А војници много нису разумевали, бубњало им је у ушима; било им је само јасно да ће ускоро настати борба и да нема смисла страховати од смрти, погинуће само онај коме је писано. И пошто су веровали, да сад немају куд (ако пођу напред могу још и остати живи, ако окрену назад погинуће сигурно) и да су у ствари нападнути ни криви ни дужни, спремали су се, да се бију осветољубиво, да војују докле не извојују слободу и миран живот у слободи и... докле не ослободе поробљене.

Пала је ноћ светла, без облачака, топла и пуна звезда, али су те зезде падале, угашене. Гасиле се у падању, а била је тишина.

Кроз ту тишину, чета по чета, и под злим слутњама, отишла је сва војска према Дрини да се укопа у ровове.

Кад се изгубило марширање војника, у варошици је завладао гробни мук. Само би понеки пут из даљине одјекнуо јек испаљене пушке, за њим

joш jedan, ili dva i... ništa. A to odjekivanje za-
rivalo se u dušu kao nož u srce.

Витомир је лежао леђима на земљи загладан у
небеса са звездама, које се кидале и падале као
да их нека невидљива рука круни; крај њега седи
његова риђа сестра Олга, а до ње његов најбољи
друг, Војкан. Витомир тачно зна да је њима при-
јатно што су тако једно уз друго, али га то не
занима.

Војкан тумачи:

— Кад звезде падају то значи да негде гину
јунаци.

Олга му гледа у очи окренуте горе.

— Јесте, каже и она, сваки човек живи под
једном звездом. Кад он умре звезда падне.

Витомир је на небу видео читаву једну војску
која је кренула у смрт. Мисли на јунаке из на-
родних песама, он је увек желео да им буде сли-
чан. Чини му се да му леђа постају шири од земље
и пространија од неба са усковитланим звездама.

Устао је и рекао журно:

— Ја морам да идем. У здрављу!

Отишао је кроз ноћ, сам.

Ни за тринаест дана није се вратио, нити су
га могли пронаћи; а четрнаестог дана у зору, око
четири сата, са оне стране реке Дрине затућали
су топови.

Гранате су рушиле варошцу.

I.

Као да се нешто сломило над варошицом када су Аустријанци и по трећи пут завладали њеним кадрмисаним сокацима а топове послали даље да и друге поробе, затим у најлепшу кућу, домаћинску, крај цркве, уселили Бециркскоманду и поставили стражаре на капију.

Додуше тај први стражар је одмах изјавио, и о томе се причало, да је он исте крви као и поробљени свет и да зато његов нож на пуши није још окрвављен; ипак су на њега гледали с подозрењем и нестрпљиво очекивали час када ће се уклонити заједно са свима својим друговима, што су одевени исто као и он.

И ју колико се више очекивало бегство тих омражених стражара, замишљало се све радије како ће ослободиоци доћи у виду сунца, које доноси зору. Нажалост место свега дошло је најпре очајање, неверица, туга и најзад и привидна равнодушност, јер се осетило да је та равнодушност, ма и тако привидна, још једина утеха за оне, што би хтели нешто, а сами од себе не могу баш ништа дати.

Сада се гранате нису дробиле изнад немоћних кровова и изобараних плотова, мир је иначе, и кад

се узме у обзир да и даље негде људи, гину и падају на камаре, овде је пријатно и добро је.

Него, наступила беда.

У јесен спустили се влажни облаци, киша је из њих капала; од раног јутра по планинама лежале су магле, брат брата не може да позна. А слично тим маглама спуштала се неизмерна мора и страх од глади.

Не мили се више живот ни стражарима испред Бецирскокоманде. И они помишљају на своју родбину и гледају у облаци небеске; њихове војничке блузе пропуштају влагу и кидају се, јер су скројене од хартијиног сукна. За ручак им кувају по петнаест шљива на број и по две кашике густог гриза; њима је то гадно, али опет приме и једу. Онда помишљају како су војници на фронту боље храњени; тамо јесте смрт сваког часа за вратом, али се бар гине с пуним стомаком; ипак је тамо бољи живот, боље је да и њих пошаљу у ровове. Војници тако једу и помишљају на свашта.

Да би поправили стање, наредили су они, што управљају, да ни један људски створ из грађанства не сме у току једнога дана појести више од двеста грама хлеба; због тога се сокаци још више ожалостише.

Удовица Смиља, мати Војканова, кукавна као и остале жене са ситном децом мислила је и мислила, а онда је решила да и она, као и многе друге, накупује опанака, огледалцета и марама повезача и с тим зађе у села, у трговање. Селак сеје и жање, он може да сакрије храну и радо је даје за оно што нема, а потребно му је.

И зашто да не? Поштена трговина није срамотна.

Јер, од оног часа кад су стигле прве вести, да је њен човек погинуо приликом једног јуриша на Мачковом камену и она због тога повезала мрку мараму, знак да је обудовила, удовица Смиља

је осетила како је остала сама с децом и остављена самој себи. Примила је судбину мирно, није много плакала, сувишно плакање је за безбрижне. Доцније није мислила ни на окупацију, нити на долазак ослободиоца. То није главно, а главно је знати да је настало зло време, само га Бог може окренути на боље, и да треба бити сит, сит сваки дан без разлике.

Она је сасвим радосно примила позив неколико жена из комшилука, које су биле судбине као и она, да се договоре за трговину; кад су после тога све спремиле, сачекале су да дан омркне и у мрклу ноћ отишле из сокака; у мрклу ноћ, јер финансијске патроле нису смеле знати за њине полове, ни патроле ни макар ко...

Целу ту ноћ Војкан је слабо спавао. Полазећи на пут први пут у трговину трампом и упусту неизвесност, мајка му је напричала пуну главу којекаких прича... она иде да донесе хлеба, за децу се бори и за њихов опстанак... живот је озбиљна борба, о животу треба најозбиљније размишљати, а не само у лудоријама проводити дане, лудорије и детињарије је доста већ било... и требало би да и Војкан ступи у какав посао, рецимо код газда Станка...: затим, кућу треба чувати; на кућу пазити и водити рачуна о Сеши и Бати, они су млађи од њега, треба и ручак да им спреми, да скува пасуљ, али без масти, посни... и. т. д. Зато је с постеље скочио уморнији него кад је синоћ легао да се одмори и проспава на миру. Осећао је у себи пусту празнину и неку непојамну, необјашњиву тугу, што, ето, заиста време брзо пролази и безбрижним данима је крај. Хтео је да се заплаче као некада кад би му отели лопту начињену од длаке са олињалих волова, или дрвени, заставским бојама ишарани точак; но, када су му сузе и наишле на очи, сетио се да је, читајући тако разне приче (а он је радо читао и трудио се да разуме оно што прочита)

свуда налазио на људе храбре и одушевљене у борби и то га отрезни. Као да се растаје са детињством с неодољивом љубављу пољуби најпре чело зајануреног, заспалог малог брата, кога су називали „Бата“, а онда косу сестричку, косу Сешицу, и погледавши их још једанпут као што се гледа златно време, које је минуло за наек, зажели да њима слатко детињство што дуже потраје, а он изиђе у прохладно јутро, да нацпа дрва, да извади воде из бунара, да скува бундеве са јармом, мећу за зимину у обору и да, кад сврши те послове, поине требити пасуљ за данашњи ручак.

После доручка, за који је Војкан мајстерски спремио качамак зачињен прним луком испрженим у врелој масти, мала маза Сеша је плакала и као и обично размажено дете сваки час дозивала мајку.

— А где је мама? питала је кроз бистре сузе.

— Отишла је мама, да ти купи лутку.

— Није... није...

— Ето нека каже и Бата. Је ли, Бато, да је мама отишла у дућан, да Сеши купи лутку?

Мали брат је процедио кроз стиснуте зубе:

— Није... мама је отишла далеко.

Рекавши то „далеко“ малишан се присетио да „тамо далеко“ значи и „горе код Бога“ и пошто је донекле знао, да се од Бога, с небеса нико жив не враћа, заплакао је гласније него мала Сеша. Сузе су лиле, бистре дечије сузе, па их није било лако зауставити, јер децу није лако убедити да не треба да плачу кад нема мајке. Војкан се нашао у чуду и незгоди и пошто није ништа паметније знао учинити, заплакао је и сам, али без дреке и модећи малишане, да не праве толику ларму. Бојао се да ће ту ларму чути неко из комшилука, а могу чути и Аустријанци, а мајка је полазећи на пут „хлеба ради“ баш неколико пута нагласила, да треба добро да се чувају галаме. Јер, не мора нико да зна шта се ради у њиховој кући. Срећом, Сеша се уморила, смирила, више

није плакала него само дубоко јецала; видећи да она не плаче, и Бата се умирио, јер му се учинило, да нема смисла да и он даље плаче.

— Јед', де, мама ће мени купити и колаче од белога брашна? питала је Сеша.

— А мени ће донети хаљине, тврдио је Бата.

— Јесте, говорио је Војкан Бати, мама ће купити оне fine цакове па ће ти од њих сашити и капут и панталоне.

— Је ли оне fine?

— Јесте, брате рођени.

Онда се окренуо Сеша, која се већ била надурила спремна да опет заплаче, па је и њу тешио.

— И за тебе ће купити један цак, рекао јој је.

Сеша је онда запитала:

— А оће ли и теби купити?

— Хоће, дабоме, и мени ће купити. Кад се обучемо бићемо лепи као о врбици.

Дечица су најпре у глас и више певајући повикала:

Ја... ја... мама ће нам сашити хаљине од fine цакова.

Онда се сетише:

— Бићемо као за Врбицу, и запеваше нешто а одушевљено:

„Опште је воскресеније...”

II

Војкан је дечко бистра и проницљива дужа, али је на око слаб, рекао би човек да од њега никад ништа не може бити, нестаће га. Дечје лудорије није много марио, а за тучу по сокацима и бесмислена зачикавања уопште није био кадар. Тих „мана” није имао, имао је других: волео је да се удубљује у мисли, да проналази у стварима и у природи.

ствари и оио, што још ни од кога није дознао, еле волео је да сам својом главом проналази, да у самоћи размишља и аглас, да сам са собом води живе разговоре. А у друштву је најрадије ћутао као риба, јер се, уображавајући да је и он као и оио што би он хтео да рекне бедно и смешно, небивао да истиче своје мишљење; ћутао је и слушао што други говоре, па ако је препирка паметна памтио је с уважавањем што чује, ако не, смешио се глупости и аметљиваца, али смехом који други нису могли да запазе. Но, зато је у друштву са самим собом постајао говорљив па је, питајући се сам и одговарајући опет сам лично на сопствена питања, правио понекад тако глагољиве разговоре да га је после њих и глава болела, али му никад ти разговори нису били досадни. Напротив осећао се лак, лак као маштарије, којима се у тим разговорима заносио.

Та склоност маштаријама наиосила му је големе невоље због тога, што је окб њега био суров живот, живот који с маштаријама није имао никакве везе; суза је много пролио, сузе које, кад би их некипут опазила, његовој мајци нису биле разумљиве. Сирота жена на свашта је помишљала и на крају се помирила с тим да су те сузе знак неког недостатка код њеног сина и падала је у бриге због њих. А Војкаи, и ако је знао да својим плачевним расположењима наноси патње мајци, коју је волео изнад свега и био везан за њу као за надземаљско божанство, није могао да се промени; нешто у њему, зачето и одрасло независно од његове воље, није га пуштало да буде као и остали младићи весели, добри и разумљиви за свакога. Па јадикујући због уверења да је заиста „понет па испуштен“ повлачио се сам у се, сам са собом је правио планове о тешком животу и о лаким узлетањима у висока, надземаљска сазвежђа. Радовао би се као луд кад би дојекле показао онима око

себе, да јесте понет али да није испуштен, кад би их дакле задивио нечим. Али хвале није тражио. Не! Уживао је у ствари у уживањима, која други имају кад се искрено диве његовој бистрини. А сама његова природа гонила га је у веровање, да све што му је с рођењем дато, дато великодушно, без зазора, треба и он другоме исто тако великодушно и без зазора да да.

III

Ручак је био пријатан. Малишани су се гушили једући добро прокувани бели пасуљ и грабили се око лонца у коме се кувао, а који је Војкан скинуо са шпорета и ставио на средину стола: само нека сипају и нека једу докле им је воља! Ипак нису појели све.

— И мама воли да једе, рекла је Сеша једва дишући од преситости, па је један пун тањир склонила на страну и поклопила другим тањиром; мама ће то слатко јести.

После ручка пожурили су да судове оперу, изрибају, избришу, сви су заједнички радили; онда су почистили обе собе, наместили кревете, а шпорет премазали фикеом раствореном у млакој води и четкама усјајили; треба све да се доведе у ред, мајка ће се радовати кад види да је све исто као и да је она ту. Кад је све замирисало чистоћом, манули су чишћење и изишли у двориште.

Под шупом је била Војканова мајсторија, један мали аероплан, али ипак прави правцати; Војкан га је сам градио и заносио се мишљу како ће његова птица, ако не бац полетети, сигурно на точкићима, украћеним са глава машина за шивење, стрчати низ брдо изнад варошице. Пливао је у радости смишљајући како ће птица, подигнута на високо брдо где је старо гробље, личити на истинског орла у ваздуху, јер ће имати крила; а он ће

сести у спремно седиште, у своје крило не најпре ставити Сешу, а после ње и Бату и кад појуре путем по низбрини, Елиса ће на ветру да се окрене и да прави ларму. Дечурлије ће бити много, сви ће посматрати с удивљењем и жалине, што и они немају нешто слично.

Војкан је одвео малишане под шупу и бојишњавао им дуго како ће бити лепога провада.

— Видиш, Сешо, ти неш да летиш као птица.

— Али нећу да паднем? питала је она струхујући.

— Нећеш.

— А 'оне ли и мама са мном да лети? Ја се бојим без маме, она ће ме чувати.

— Пих, умешао се Бата, пих ти се бојим. Ја се не бојим, ја ћу зато да се возам, ти нећеш.

— 'Ону и ја.

— Е, нећеш.

— И ја се не бојим.

— Ја, али тебе ће мама да грди.

— А и тебе ће.

— Мене неће зато, што сам ја велики порастао, видиш да сам два педља већи од тебе. И ја сам мушко, а ти си женско.

Сеша на те последње речи само уздахну и заћута тужна. Изгледало јој је да је Бата у пуном праву кад тако говори и, пошто јој друго није преостајало, почела му је завидети и у њему поштовати старијег од себе.

За време њихове свађе, Војкан је удешавао Елису и ломно главу око тога, како да је удеси, па да се неко време може и сама окретати. Није у ствари тражио, да Елиса и крене птицу, не, него нека се само окрене, захукти и затресе крила. То би морало застрашити присутне и Војканово име би отишло тајан на ону висину на коју би хтео и својим авионом да се испије. Јер њему један ђаво није давао мира: у сокаку до његовог

Сокака налази се кућа имућног домаћина, касарина по занимању, који се за време окупације обогатио, имање уредио и осилио, и тај домаћин има сина, коме је име Никола. Е, тај Никола је велики уображенко! Јесте лепушкаст, али изгледа само зато, што његово одело није од саргије распараних цаклова, него од правог вуненог штофа, али је он још више уобразио него што јесте; увртио је да му је и глава препуна знања, јер учи аустријску гимназију, неће да губи време чекајући да се рат заврши, па с Војканом разговара с висине и ако је Војкан по основној школи за читав разред старији од њега. Посилио се, што је његов отац некако умакао с фронта, дошао кући жив и здрав, па тај отац сада ради и зарађује како никад није зарађивао и сина даје на школе па макар и непријатељске. А Војкан зна да је Никола празна глава и зато га боли, што нема могућности да и сам проучи школу, он би му већ показао шта је памет.

И још нешто: Олга је раније Војкана волела, јер јој се свидело што има име „Војкан“, што су му родитељи честити и богати па су и његове панталоне као куповне, дугачке су само до колена, ни дуже ни краће, и што је он старији по школи и први је у своме разреду. То „старији по школи“ и „први у разреду“ Олга није могла да обухвати својом ринћом главом, личило јој је на нешто непостижно. Да, на овога Николу она онда није хтела ни да мисли и ако се он угуривао у њено друштво и показивао да и сам носи кратке, као куповне панталоне. А сад се придики измениле. Никола је постао газда, Никола учи школу, Никола носи одело од вуненог штофа; поносит је и зна, да га Олга сада радо гледа. А Војкану је од све некадање славе остало само лепо име „Војкан“, које се већ није запажало и бистра памет, коју лако није могао показати. И зато што му је изгледало, да је са оданошћу Олгином изгубио много, више него што је изгубио смрћу очевом, шта

више izgубио и оно ради чега му и вреди остати у животу, омрзо је Николу и ћутке примио борбу око Олге. Ако дакле елиса на његовом авиону заиста захукти и потресе широка крила и од тога потреса птица крене са брда и подигне лаку праšину де-чурлија, испуљена као на чудо, заграјаће и завикати као у бунилу:

— А... у...

На пут ће изићи и Олга, то је знао, занимаће је његова мајсторија, а нешто и због старе накле-ности, а за њом ће поћи и Никола одевен у лепо, празнично одело но са ветровитом главом. Војан ће тада сести у авион, Олги ни речи неће прозбо-рити, само ће је погледати презриво и топло и она ће с тугом у души разумети, да је он ипак њеодо-љиво и сада воли и немуштим језиком хоће да каже:

— Сад од нас двојине изабери једног... твоја воља.

IV

Тога дана увече дошла је мајка, али нажалост није весела и с пуним рукама слатке погаче од чи-стог пшеничног брашна и са качицом кајмака и сира, све онако како је она обећавала; празне су јој руке и очи пуне јадиковања. Баш кад су се ближили со-кацима у којима су били њихови сиротани у остав-љеним кућама, жене, међу којима је била и газда-рица Смиља, наиђу, на скривену патролу и па-трола им све заплени. Хтела их је и у апсану гонити, али се смилувала: жене су кукале на путу у глас, грлиле колена војницима и заклињале свим могућим, да их не затварају, јер, веле, и оне имају своју децу и не кријумчаре да би се обогатили него само да се одржи душа у телу. Тек, све су узели и натерали их, да заједно с њима пренесу џакове са житом и брашном до Бециркскоманде; срећом мрак је већ пао, кроз сокаке нису никога срели, нико није видео њихову бруку.

Мајка је кроз сузе љубила малу Сешу, јер је она од радости цикала и смејала се на сва уста, па онда Бату, а Војкана је само загрлила и задрхтала осетивши тога тренутка јад, што је помиловала само кости и кожу.

— Јесте ли јели? пита их.

Деца кажу да јесу и Сеша износи тањир са пасуљом и нуди мајци да га поједе све препричавајући како је она тај пасуљ за њу сачувала.

— Јесте ли кућу чували? пита их опет.

— Јесмо, кажу они.

— А је ли зимица нахрањена?

— Јесте, тврди Војкан гордо и весело да би се и мајка развеселила, ја сам скувао мећу.

— А одакле си узимао дрва?

— Ложио сам кладиве и грање, то није ни за шпорет ни за фуруну.

Мајка поћута, уздахну лако.

— А кокоши?

— Ми смо кокоши хранили и појили, све смо их хранили, загаламише малишани и ако се за све време мајчина одсуства слабо сећаху свега, сем мајке, коју су хтели што пре да виде крај себе.

Онда мајка одахну задовољно; похвали и њих.

— Ви сте добра деца, каже им, све сте радили како треба. Хајде сад да вечерамо што је дао Бог, па ћемо онда да спавамо.

Распремала је по столу, а лице јој жалостивно; Војкан јој помаже и гледајући у њене снужене очи постаје и сам тужан и снужен и заборавља на све своје маштарије са аеропланом. Једно је само хтео, макар то дошло с неба; да има снаге као људи, што их називају јунацима, па да с том снагом обнови цело имање које се, од како је рат почео, није обнављало ни поправљало, да га опет напуни богатством из предатних времена и онда мајци, која би се на то морала развеселити, каже утешно: ето, имање је ту, богатство је ту... само је отац мртав, њему нека

Бог душу опрости. Мајка би се смејала, а кад се она насмеје све изгледа некако лепше, па би и оза вечера личила на царску и ако је посна. Предосећајући да је то само сан, фантазија, ћутао је као заливен. Нађавола малишани се врпољили, гуркали и погађали ко ће први „да каже нешто.“

Најзад је Сеша проговорила, она је безазленија.

— Шта си нам, мама, донела?

То је било њено омиљено питање кад год би се мајка после дужег одсуствовања вратила однекуда.

Оčekивала је као и обично да ће се мајка развеселити, пољубити је у чело. Но тога није било. Њој сада није до весеља, то се види, него до кукњавае; аустријски финанси одузели су јој све што је имала, јер је полазећи у трговину сав новац дала за опанке, а опанке за брашно, које ето није могла донети до куће. Зато је у овој прилици ћутала после Сешиног питања и ако је оно било умиљато као и раније, али су јој сузе наишле на очи: уплашила се глади и, гледајући како јој деца овог вечера једу, питала се у себи, да ли ће идућег вечера јести. Опет, брзо је утрла сузе и рекла:

— Децо моја, данас је тешко живети, сваким даном је теже живети. Нема се ни хлеба ни с хлебом! Што има отимају, ђаволи њима отели да Бог да.

Сеша је опет начинила глупост.

— Мени ће мама саштити хаљину, говорила је за себе и више уживајући у радости, што види мајку, не толико због хаљине. Бићу обучена као за Врбицу.

Запазила је да је Бата мрко посматра, па му се наругала, са уживањем:

— У... у, хоћеш све теби, мени ништа...

Па је запитала мајку:

— Је ли, мама, мени ћеш да сашијеш хаљину од финог цака? Ја хоћу само од финог цака. Је ли, мама, мени ћеш да сашијеш?

Газдарица Смиља сетила се ранијег добра и слушајући сада своје детенце и његово радосно брбљање о оделу од „финог цака“, учинило јој се да се оно, што је било, више неће ни повратити, па је заплакала и кроз сузе нудила:

— Једите... само једите... >

Онда се смирила и да би и себе разонодила, причала им је весело о времену пре рата и о њиховом оцу, који је сад међу покојнима, о којекаквим лудацима, којих је пре било у изобиљу, јер се канда лудило од изобиља, свет је био бесан; причала им је и о некадашњим газдама, којих сада нема, отишли су у просјакe, и газдама садашњим, који некад нису били друго до обични слепци и прећукујући много што-шта, јер је веровала да деца не морају баш све да чују, из тих прича изводила поуке, како се у животу треба чувати, радити и трудити се, о свакој пари водити рачуна и живети у поштењу, јер срећа је променљива, а поштење је вечито; онда се заједно с децом уљушкивала причом, како ће једнога дана и они, њени малишачи, одрасти, стати на своје ноге и живети висока чела. То ће бити срећа од које она не жели већу.

Војкан је уздахнуо:

— Ех, да ми је сада макар двадесет година!

Прекинуо је реченицу, а хтео је додати, да би он тада био много срећан, јер би у тим годинама већ могао зарађивати. Њему је човек од двадесет година изгледао као потпуно одрастао и способан човек. Овако, осуђен је да чека и да пати једући хлеб, који мати од себе одкида.

— Тебе је газда Станко тражио да му послужиш, одговорила му је мајка насмешивши се, нуди ти стан и храну и у готову двадесет круна свакога месеца... Ја му нисам ништа рекла.

У ствари она се бојала за Војканово здравље и више је волела, да он још „банза“, како је по-

некад у љутини говорила, него да служећи „горег од себе“ и пропадне за увек. Али Војкан, чувши сад први пут да га траже и нуде му зараду, осети радост неизмерну, па и необјашњиви страх кроз ту радост. Значи да он може да заради двадесет круна за месец дана; то је читаво богатство. Прелазећи преко страха, одлучи да се у служби помучи и ипати, неће му то бити претешко.

— Кад је тражио?

— А би ли ти ишао?

Он поћута, али сигурно рече:

— Ишао бих!

Хтео је да развесели мајку, која се мучи, и успео је. Страх га је подузимао, али га је радосна раздраганост још више снажила и први пут у животу осети, да је дошао час кад треба и он да постане прави јунак и то га је учинило поноситим. Мајка је после прве радости постала опет брижна лика али су јој сада бриге биле лакше и осећале се као освежење, охрабрење, као топлији дах после јаких мразева. Причала је узгред како је Војкан створио за школу, њега школа чека, он треба на књиге да мисли, књиге да чита а не да мери кесе у дућану код газда Станка; но то што ће он сада радити против своје судбине, није страшио, то је за времена, докле не прође несретни рат... а не може ни он довека трајати... све ће се опет средити и уредити и т. д. много лепих прича. Затим се договорише, да она и Војкан сутра оду заједно до газда Стаика и закључе погодбу.

Полако и свесни, да је ово вече значајно, јер ће се сутра родити значајан дан, спремали су кошуље, гаће, одело и читавије опанке, свезали дењак да га сутра дан Војкан упрти на леђа и понесе кадопође у нови живот.

Гасећи лампу мајка је неодређено прошапутала:

— Ти ћеш, Војкане, сутра у посао...

Можда би се с њеним лица могло прочитати

оно, што је прећугала, али је мрак пао и ништа се није могло видети, ни прст пред оком.

V

Мрак је најпре био непрозиран, но зенице се све више шириле и отварале па је најзад и тај мрак личио на светлост. У њему Војкан није могао лако заспати. Радовање, што је знао да је његова мајка сада мање брижна, срећна је шта више, мутило му крв и загревало великим мувањем, па су му на очи излазиле мрке пеге и светле слике, све једно за другим, сан се није могао скрасити. Дуго му из свести није избијала слика његове мајке онако како је изгледала кад је он саопштио, да би радо пошао у службу: она се тада изненадила, забезекнула донекле, насмејала се смехом пуним неверице, неверице која је са своје стране била уверена да је безразложна, и тај смех га је и сад миловао и топло радосћу. Замишљао је колико је сад његово постојање високо и колико његова личност вреди. Будио му се понос снажног човека, који почиње да бива свесан снаге, коју има, и улоге у животу везане баш за ту снагу. Али мучило га је, што је поред свега имао и разлога да се припита, да ли он заиста има неку снагу, разуме се, снагу физичку, материјалну, јер у снагу моралну није ни сумњао; да ли ће моћи издржати терет, који подносе младићи, рецимо, од двадесет година. Он се због тога испод свога покривача, окружен мраком, што се споља увлачи, огледа: хвата се за мишице на рукама, притиска кости испод коже, испитује колико дуго може да издржи без дисања. Срећом, уображава да је довољно чврст; то га нагони у друго супротно уображавање тј. верује да је и довољно развијен и довољно леп, има пријатан изглед. Ах, то је баш много важно, јер кад сутра ступи у службу код газда Станка, нема сумње, биће близу његовој ћерки Олги; свакога дана гледаће он њу,

она њега, једног дана постаће сасвим блиски једно другоме. Замишља како ће се она најпре чинити горда, а он ће одговорити истом гордошћу, онда ће она увидети с киме има посла и да је на погрешном путу, опаметиће се и т. д. и једнога дана рећи ће јој, да он за ово време заиста јесте слуга, и то баш њен слуга, служи за комад хлеба и двадесет круна месечно, али то је само за време, за кратко време... док се рат не заврши. После ће свако доћи на своје место, куће ће се оправити и опет подићи разваљени плотови, тада ће он наставити школу, спремаће се за високи позив у држави, јер и није створен за нешто друго... Гледајући кроз мисли слику тога времена што ће наићи кад се рат оконча, види у исто време и себе уважена и угледна, у друштву поштованих људи, и на њему лепо одело од правога штофа, шешир на глави, и жао му долази, што пок. отац не може да устане из гроба, да види сина, само да га види па да после опет легне у гроб. Да, кад је приликом годишњег парастоса оцу требало осветити панајију и вино, морао је Војкан као најстарији, да иде у село удаљено неких једанаест километара од варошице, до онамошњег попа, јер се у варошкој цркви није затекао ни један поп; он је у великом поштовању очеве успомене, а и због близине његове смрти веровао, да носећи то вино и панајију у село на освећење, иде кроз поља и крај шума заједно са пок. оцем, прати га очев дух испод небеса, јер отац је зблиља умро, његова душа је на небу, а с неба се увек може видети шта се догађа доле на земљи. Ишао је сам, разговарао сам са собом, и питао се, да ли је сада сени његова ота пријатно, што он пешачи и мисли једнако на њега, свога пок. оца, ако није, како би могао дознати шта да учини да би га одобровољио и учинио нешто за њега. Погледао је у небо, које је било ведро и ужарено, но јасног одговора није било; једино је

с њега слазила врелина од које се он по прашњавом путу знојио. Десило му се, да је, уморан од пешачења, испустио стакло с вином, оно се отворило и докле га је поново докопао у руку и стегао чвршће, просуло се скоро пола стакла. То му је личило на велику несрећу, на непримерно скрнављење светиње; у том вину и зејтину олично је суштаство покојног оца. Заплакао је и у очајању заклањао оквашену земљу од сунца, да сунце не осуши проливено вино; сачувао га је од сунца, али је осушена, изжеднела земља то мало влаге усисала до последње капи. Онда је он продужио да плаче као да је учинио грех, који би хтео сузама да окаје; на првом поточићу, који му је прелазио пут, долио је стакло бистром водом, бар нико сем небеса да не дозна шта се десило, и продужио пешачење, али је плакао искрено, у плакању је налазио утехе... Преживљујући сада поново те болне тренутке, Војкан је у мраку назирао слику очеву и чинило му се, да га отац милује прохладном руком и љуби му вреле образе мртвачким уснама, па осећа његов дах и голицају га очеви бркови. То га не плаши, на утваре не помишља; напротив, уверен је да је то што се догађа истинска стварност; чак он би хтео да се та стварност и продужи, да потраје што дуже, ако је могуће да се никад не заврши. Јер, оца зна само из времена кад је био дете и живео у детињим безбригама, па сад у друштву са тим истим оцем осећа како су се стари, срећни дани вратили, посетили их опет. Поново су њих двоје срећни и све један другоме говори жалостивну истину, да време никад неће да попрочека мало, време иде и носи све теже дане без обзира на оне за које их доноси. Време пролази не зазирући од патњи и јада у које нас баца из дана у дан и не чекајући да се у неком тренутном радовању што више нарадујемо. Ето: сад је овај тренутак ту, ту... и сад га већ није; још овај час је

ту, наш је, још овај, да још овај, да... и сад ни
њих нема... отишли су...

Собу у којој је Војкан спавао немирним сном
освајала је све јаче бела, спасоносна светлост и
свежина, што крепи живот.

То је свитала зора.

VI

Газдарица Смиља је добро познавала газда
Станка; с њиме је основну школу учила и гледала
га је кад је био нико и ништа као што га гледа
и сада кад се обогатио и постао прави газда и
кад треба свога Војкана да да у његову службу.
И зато што га је познавала знала је, да је тај
газда Станко најјаднији човек што може бити: ра-
није расипник и бекрија, сад цимрија и мучитељ
својих слугу, немилосрдан кад му се укаже при-
лика да кога било оглоби ма шта ко после тога
мислио о њему, готов да код оних из Бециркск-
команде опањка и најбољег пријатеља само ако
има наде да ће му то донети користи, допов у за-
вијеном смислу речи и човек, који на крају крајева
добро стоји. Али то није рекла Војкану; баш му
је говорила супротно.

— Ти се плашиш? питала га помишљајући и на
своју плашњу, што је мучила синоћ кад је гасила
лампу.

— Није, него само онако...

— Не бој се, није то страшно. Толика деца
су отишла у службу, за хлебом, а некад су боље
живела. А и ја сам ту. Не може се онај према теби
понашати као према онима, што дођу са села, ни-
кад ништа нису видели, нити знају за боље.

Војкан се смешио, није знао шта би могао да
рекне.

— Боље ти је, рекла му је мајка, да се сам
запослиш него да те ови из Бециркскоманде држе
на уму. Већ си поодрастао и свакога дана могли

би те сами запослити, или те послати до Нежидера, интернирати као и многе.

У сокаку где је био дућан газда Станков Војкан се осећао као у ходнику каквог великог казамата: све су врата до врата и иза сваких апсана, мучења; био је дућан до дућана, занимања измешана, и, како је још било јутро, момци, дечаци као и он, истресаху прашину, чишћаху тротоаре и износаху робу из дућана китећи њоме довратке на дућанима, прозоре и сокак. Војкан је и раније улазио у тај сокак пун дућана и мувао се по њему као псето без госе, али никад није мислио на оне, што чисте тротоаре, довикују сè, задикују и псују сасвим обично.

— Видиш, показала му је мајка, ту су дућани... ту се ради по цео дан, нема банзања.

— Зашто је тако као да је неки празник? пита је он. Чини ми се да данас није неки светац.

— Данас је петак, пазарни дан...

— Ах, јесте, ја сам и заборавио.

— ...и онда, теби је сад празник у души, јер ступаш у прави живот, у озбиљније бриге, па не знаш још како то изгледа и све ти се чини, да је црно оно што је бело.

— Не бој се ти, храбри је он, нисам ја баш тако слаб.

— Ја се не бојим ако се ти не бојиш. То је лепо. Само да се ниси шалом шалио, па да не будеш послушан и ваљан... и пази на себе... Ено, газда нас гледа. Пази како се понашаш!

Трбушат, закрвављених очију, гојазан, масне главе, у похабаном оделу, газда Станко је чврсто стајао пред вратима свога дућана и мотрио како његов слуга износи робу и намешта је по тротоару и око врата.

Чуло се како љутито виче:

— Држи то добро, слепчино божја! Као да немаш снаге, а могао би кобили извући реп... Чувај,

зар ћеш да полупаш лонце? ...Пожури се... па пожури се мало, мајка му стара. Докле ћу да вичем! Ако ти се, брате, не свиди служба, капу у шаке па кући!

Кад Војкан с мајком приђе, газда Станко, се кроз намрштене обрве разнежи и да би се показао у великодушности, рече служи сасвим пријатељски, да је за сад у дућану завршио све послове, све је како ваља, нека иде у двориште, тамо ће имати шта да ради и... нека једе штогод, време је.

— Како си, газда Станко, рукује се с њиме удовица, и другом руком даје знак Војкану, да и он приђе и рукује се.

— Ето, каже он, мука и мука, не знам само докле ће се тако. Посао велики, а човек нема с киме да ради, нема на кога да се ослони. Седите ако вам није противно.

— Хвала, сешћемо. Довела сам ти мога сина, ако ти је потребан слуга.

— Е, видиш... отезао је газда Станко.

Али је она одмах убрзала.

— Он је добар, миран, то је право јагње. И нити пуши, нити пије, није склон никаквим прљавштинама.

— Па добро, то јесте..,

— Слушаће те као што се Бог слуша.

— Знаш, Смиљо, али и ти опет знаш каква су данас времена. Не може се то издржати.

— А неки дан си ми рекао, да ти је потребан један момак за дућан.

— Оно, јесам, није да нисам.

— Ето, а бољег од мог Војкана не можеш наћи. Није да га хвалим, што је мој, него је истина, и добар је, и послушан је и бистар. Три књиге је у четвртој разреди добио. И, да знаш, ја га теби не дајем, да ти од њега направиш некаквог трговца, тако нешто као што си ти прибогу.

— Де, де, ти увек волиш да се шаликаш на туђи рачун.

— Не, није то шала. Ја знам да Војкан није за трговињу, јер је сувише миран и мекан, а трговац треба да буде и разбојник, да је у стању да пљачка. Хоћу само да га запослим, да га они из Бециркскоманде не узму на зуб, тешко је с њима борити се...

— То јесте паметно, признати се мора.

— Па, кажем, ако си човек, прими га. А, хвала Богу, знамо се ко смо били...

— Море остави се тога, што је било прошло је.

— Па добро, сад је друго. Свеједно. Него, реци сад као пријатељ...

Газда Станко се премишљао, ломио, хоће, неће, а уживао је у таквом премишљању; знао је да бар на изглед оно од њега ствара човека дубокомислена и паметна.

— Па... да га узмем, решио се најзад. А хоћеш ли ти да слушаш? запитоа је Војкана, ја бијем ко не слуша.

— Хоћу, све ћу слушати.

— Код мене ће ти бити као и код твог покојног оца, Бог да га прости, добар је човек био...

— Ех, уздахнула је удовица, добре и Бог узима.

— ...И поштен је био као злато. Могао сам код њега пити колико хоћу, никад ми марјаша више није зарачунао. Још ми је наплаћивао мање и изгонио ме напоље, вели децу имам, на кућу треба да пазим. Он ми је мислио добро, а ја сам га због тога право да кажем и омрзао.

— Таквих људи више нема.

— И нема, Смиљо, није шале, рат је прогутао што је најбоље. Ово што је остало није ни човек од реда, на прсте да бројиш па мучна посла. И, још, да ти се поштено исповедим, ја и твога Војкана узимам само што знам од кога је отпао, ко му је отац. Ако се и за стоти део на њега бацио,

ваљаће... Него, чини ми се, теби су одузели неко жито, брашно, шта ли?...

— Одузеше, па шта могу?

— Шта можеш збиља, мука жива.

Јадали су се једно другоме, она искрено, он претварајући се и уживајући у томе, што она зна да се он то само претвара; за проста човека уживање је бити у уверењу, да цео свет сем њега живи на великим мукама.

— А сад ми реци, занитао је забринуто и гледајући јој право у очи, колико да му платим?

— Обећао си му двадесет круна, нећеш ваљда погзвити реч?

— Двадесет круна, узвикнуо је, знаш ли ти шта је то, колико то износи. За месец дана двадесет круна. Новац је сада скупљи од живота. Пробуди се, размисли у каквом времену живиш!

— Ако си човек...

— Човек сам ја... Шта ти мени сад „човек“?

— ...и трговац, онда ћеш одржати реч.

— Па нисам ја теби онда рекао, да ћу му и сада после толико времена дати исту цену. О, људи и жене!

Објашњавали су се дуго, препирали, упадали једно другоме у говор, но газда Станко је на крају пристао да одржи задану реч.

— Хтео си само да се годиш, рекла му је газдарица Смиља, ама у крви ти је да не свршиш погодбу из прве, него најпре цењкај се, цењкај се... као да ћеш још стотину година живети.

— Није, Смиљо, славе ми!

— Ђути! Добар си каквих има!

— Веруј ми, кад се славом крсном кунем. Ваљда нисам животиња најобичнија! Извикали су ме они, што ме мрзе, па би најрадије да ме гледају на сокаку гола и боса како од глади умирем као цукела.

Да би јој пак показао да има срца, пришао је

Војкану, загрлио га и помиловао као своје дете.

— Јеси ли од јутрос јео што?

— Јесам, јео сам, одговорио је Војкан.

— Ако ниси, кажи слободно да наредим да ти се спреми доручак?

— Нисам гладан, јео сам.

— Ништа онда, слађе ћеш ручати. Али немој да се стидиш. Што год ти затреба, реци да ти се да. Сматрај као да си у својој кући и све ово што видиш, и ако није твоје, чувај као своје рођено. Ко уме да чува туђе, умеће и своје. Јеси ли ме добро разумео? Дабоме. А сада стани за тезгу, ту ти је место, пазарни је дан, муштерија тек што није навалила.

Војкан ослобођен првога страха весело је покочио и стао на одређено место, баш иза месингане ваге, а његова мајка је разговарала још ко- чему, поздравила се са сином, у чело га пољубила и изишла из дућана; газда Станко је испратио.

— Могла си и попити нешто, говорио је.

Био је сигуран да од те понуде штете неће бити: удовица се неће вратити ради мале части, која се нуди више реда ради, кад је већ пошла и изишла из дућана. Она је жена од поштења.

Није се преварио, имао је посла с миогим људима па је умео с њима; Смиља му се захвалила и Бог зна како, замолила га још једном да јој пази на дете, да га не убија тешким „сељачким“ пословима и праштајући се изговорила му тегобио и озбиљна лица:

— Сад, Бог ти а душа ти.

Отишла је низа сокак ни сама не знајући шта је више раздире: радост или туга, брига или безбрига, срећа или терет сињи на души.

VII.

Заиста свет је навалио; сељаци, прљави и чисти, затим сељанке са главама повезаним у свакојак:

шарене мараме улазили су у дућан, излазили из њега, или просто стојали где су ту су и сами уживајући у општој граји. Свако је понешто желео и сматрао да зато има права да виче и да по стоти пут понови своју жељу. Јер у дућану је било свега: жита, крпе, лонаца, мишоловки, а и дувана „испод руке“... Војкан никад толико разних ствари и толико разних људи и жена на једном месту није видео.

И намах занео се поносом. Његово је додуше било само то, да одговара сељацима на њихова питања, да их упућује зналачки и пакује што је за паковање и... да мотри на лопове; али је он поред свега уживао, јер му је годило што баш он стоји иза тезге, њему се обраћају и он услужује, па му и нехотице на лице наилази израз некакве лаке, више уображене забринутости и сенка замора. Разуме се, од туге већ није било ни трага; туга се заборавља у раду и пословању; ни на шта сем дућана, робе у њему и посла, који га сколио није могао мислити и, наштавши се сада у тој новој средини пуној чудног замаха, што доноси добру зараду и добро расположење, хтео је да полети од раздраганости. Био је свестан улоге коју су му поверили и озбиљности на коју код њега рачунају. Да би показао да је свега тога достојан, убрзо је почео да се држи слично газда Станку: љубазан и строг у исто време, с муштеријом разговара с висине и опет некако пријатељски, као да се одавно познаје са свима, и убедљиво их уверава. И виче као газда што виче.

Али су убрзо наишле незгоде и поквариле лепо расположење и све што се на њему назидало; показало се, да срећан почетак не значи, да ће посао и даље тећи како треба, срећно углавном. Народ вели, да се по јутру дан познаје, али, пошто то не мора бити увек тачно, сетио се и других мудрих и пронашао да се поред свега тек пред зору мрзне.

— Имате ли „курузлија“? питала је Војкана

једна сељанка, вичући гласно као луда, а то чује и газда Станко.

Војкан је припитује:

— Шта рече?

— „Курузлија“ велим.

— А шта ти је то?

Сељанка глупа, не уме да објасни и каже просто:

— Па ти знаш. И — јој, што ли се правиш луд кад ниси?

Војкан гледа у њу, а кад му се због њеног будаластог лика згади, помисли да то она с њиме прави чаталуке, па погледа упитно оне поред ње као да с њоме није ни разговарао, а њој само кратко добаца:

— Нема тога. Мичи се одатле, да други дођу на ред.

Но газда Станко је чуо шта је он одговорио.

— Како нема? разгоропадио се наједанпут, знао је да се тиме удвара муштеријама. Зашто ме не питаш кад немаш појма ни о чему? Глуп си као бундева.

Сви се по дућану смејали наглас.

— Има, пријо рођена, услужно се умиљавао газда Станко сељанци, која се смејала заједно са осталима, и видећи је још „држећу“, погладио је бркове и почео јој говорити слатке речи; знао је он за њу још израније.

Исто се поновило кад је друга сељанка запитала, да ли има „крпе“ (нађавола, те сељанке су навикле да питају за свашто „има ли...“ и ако су сигурне, па и без тога знају где шта могу добити); Војкан се мислио, погледао у газда Станка очекујући да му помогне као сину рођеном, и онда треснуо:

— Нема!

Он дабоме није никад чуо, да сељанке жуту шампију за повезивање главе називају „курузлија“, нити да „крпом“ називају све што је ткано, а није

обично сељачко платно и т. д. глупости гора од горе.

А врхунац белаја је био, кад је Војкан једном варошанину, за кога није знао да је на злу гласу, на његово просто питање, да ли има дувана, рекао кратко: „Има“ и, знајучи где газда Станко држи дуваи, пре него се ико и надао, извукао једно пакло „херцеговачког“, који је у то време био најбољи, и услужно га предао варошанину; услужно, јер је хтео пред газдом да се покаже. А да је знао, то не би учинио ни за живу главу; није имао ни појма о томе, да дуван није у слободној продаји, да се он само кријумчари, шверцује, „продаје испод руке“ и само онда кад је човек сигуран у пријатељство онога коме га продаје. Он је пак пред толиким светом сасвим просто продао пакло дувана озлоглашеном човеку, човеку, који мрзи газда Станка и ушао му је у дућан баш да би му напакостно.

Газда Станко је стрпљиво оћутао докле онај није изишао, правио је љубазно лице као да то њему није ништа.

— У — ух, пси те разнели, повикао је на њега кад је онај варошанин изишао и одмакао од дућана, будало једна белосветска ...и ко ми те доведе. Марш одатле, у шталу да идеш, ниси ти за дућан. Мићи реци да он овамо дође. Зар си ти за радњу и за пазаривање? Одлази, шта бленеш у мене! Ако ти се не свиди, капу у шаке па напоље, иди својој матери, нека те она храни.

Јадни Војкан, увређен до дна душе, како се то обичним језиком каже, и збуњен, јер није могао схватити шта се то с њиме дешава, или на кога би требало да се љути, остави малу вагу од усјаног месиџа, сложи жуте тегове... а није му се ишло.

Било му је жао, што његову беду гледа толики свет.

— Шта је сад, дрекнуо је опет на њега газда Станко. Што се не губиш? Несрећу си ми донео, баксузе један. Иди нека ти Мића покаже шта треба да радиш у штали, ти остани тамо, а он да дође.

Војкан онда изиђе, а утучен је био.
За собом је чуо, како газда говори сељацима:

— Не треба, браћо, имати мекано срце. Ето, узео сам га, велим, да га отхраним, да га оденем, да га спасем од пропасти, сиротиња је то, а ја знам шта је сиротиња и... ето ти...

Ма како да су те речи биле грубе и као сињи терет, Војкан није зајаукао од бола; кад човек већ западне у зло и зла га сналазе, свеједно му је да ли га у томе широком злу сусрећу још неке веће или мање недаће.

У штали код волова нађе одрасла младића, развијених леђа, руменог препланулог лика и снажних руку. Војкан се одмах сети да је то онај, што је јутрос износио ствари из дућана и коме је газда исто тако говорио, да може да узме капу па да иде од њега ако му се служба не свиди.

— Добар дан, освоји га Мића спуштајући виле, којима је са тавана скидао сено за волове.

— Газда Станко рекао, поче Војкан развлачећи и уздржавајући се да не заплаче, да ти идеш у дућан, а ја да останем у штали.

— Аха, ти ли си тај, обрадова се Мића. Газда одавно говори и прети ми како ће он, вели, наћи момка за дућан. Хвала Богу кад си већ дошао да ме мало смениш! Имаш ли једну цигару?

Дао му је виле и наредио озбиљно, као уопште старији млађем, да сачека док волови поједу сено испред себе, онда да из бунара извади две кофе воде, или три ако треба, напоји их, онда да упрегне у кола и отера до поља где се беру газдини кукурузи; тамо ће с берачима радити до подне, пазити на њих и после ручка превлачити обрано у газдине чардаке.

Отишао је пошто је најпре са највећим задовољством попио пуну цименту бунарске воде.

Војкан је остао сам с воловима, гледао их, миловао их и, видећи да штала није чишћена бар два-три месеца па се за читав метар висине наслагало ђубрета од сламе, балеге и разбацаног сена, сламе и шаровине, смишљао је, како ће му сада први посао бити, да то ђубре избаци напоље. Нешто зато, што је хтео ма чиме да исправи мучан утисак, што га је оставио код свога новог родитеља, газда Станка, а нешто и за то, што је, будући и сам у мукама, заволео те волове, које паћенички живот никад и не оставља, и према њима сада осетио љубав сличну љубави према нароченијим.

У пољу је радио својски и ако су га сељанке и сељачићи, раденици на њиви газда Станковој, задиркивали и смејали се његовим варошким панталонама, његовом господству и некадањем олаком животу на који су га пре рата навикли, сада тога нема; али је он ипак после заморног корачања, превијања и кулучења по широком изровашеном пољу, о ручку јео, чинило му се, као никад дотле.

А јесен тмурна и влажна ближила се у загрљај зими и разбацивала успут мрке, тучане облаке, који су се стално и бесмислено мајали изнад широких поља и око ниских, густих врбака покрај Дрине.

VIII

Цео тај боговетни дан до увече Војкана су гонили да трчи, да носи на леђима големе терете и да у прилици кад волови сустану припомогне и погура кола. Испочетка је имао снаге, али се она брзо истрошила; не зато, што је он још био слабашак (напротив, он се свим силама старао да пред раденицима берачима, које је истога дана омрзао, што су га исмејавали, не изгуби снагу) него из

простог razloga, što dotle nije naučio da radi. Kad je smalaksao, nije mu se moglo dađe, postajao je očajan, tujan, beznađedan kao da je sve lepe nađe pokopao, pa ostalo još samo prostorno hutljivo nebo, tamno i sурово изнад његове усамљене главе, па му се чинило да ће муке бити лакше ако их сузама ороси. И заиста плакао је не марећи, што сузе нису за праве људе него за кукавице; плакао је не да се пожали на судбину, муке није тешко сносити, него да плачем олакша терет, па да се опет усправи као да ништа није било. Завлачио се у дубину непосечене кукурузовине, или између волова, или у жбуње крај камена међаша... није ни пошто хтео да други примете његове јаде. Једно га је највише поразило: пред вече је пустио волове из јарма (тако су му у ствари други наредили), одвео их до стрњике, посечене шаровине, и ту оставио да чупкају што нађу и поједу, што им се допадне, а он се вратио међу раденике. Они су кидали још непокидане чокове са шаровки и смејали се узгред новајлији, а говорили су му да је то шала пријатељска и из досадног времена; и Војкан се најзад привикао на то, смејао се најзад и он с њима заједно. Волове је заборавио, на њих није мислио. Но, кад је сунце пало за брдо с оне стране Дрине, и изгубила се румена светлост утонувши у маглу и шумарке, сви су пошли с њиве, а њему саопштили, да треба да упрегне волове у натоварена кола и потера полако за њима, све широком падом. Нико се није сетио да га запита: да ли он сада зна где су волови, или да ли зна где ће их наћи ако су отишли куд им је било драго; да ли ће он умети да их дотера до руде, и да ли макар зна како изгледа мркла ноћ човеку, који се у њој иђе сам самцит у непознатом шуморењу ветрова преко равница оивичених брдима преко којих се опружио мир. Не, сви су се они згрозили и пошли низ паду певајући развучене, берачке

тугованке. А Војкан је пошао сам низ равно поље, кренуо према брдима испод којих је пролазила Дрина и није мислио како је песма на њади тужна, није имао кад о томе дв мисли; не, та песма га није чинила тужним, она га је са оним развученим „о...ој“ на крају сваке пољевке страшила, уливала му страх, јер је то развлачење узвика звучало као позив невидљивим духовима, што живе на земљи и под земљом, у равницама и пр шумама, позив невидљивим и вечно живим, да се сад буде, јер је пала ноћ, људи су отишли и оставили их на миру, они могу правити ђавоља кола и играти на гумњима. Тако је Војкан трчао по необраном кукурузу и кроз покошену шаровину, преко стрњика, које су чекале плуг да их угари за идуће сејање, па онда стазама крај међа и од дрвета до дрвета по широким међама и прелазени те невидљиве пруге, те невидљиве плотове између имања, чинило му се да прелази из света у свет. Но, волова није нигде било. Они су ожеднели сами отишли до обале Дрине, (волови и ноћу познају стазе којима су бар једном прошли,) напили се и заборавили да се врате; остали су тамо успављујући се у плаховитом шумању хитре воде. Тек у неко доба ноћи Војкан их је пронашао и уместо да их бије дугачком мотком, коју је са собом носио, грлио их као најдраже пријатеље: и ако су га много намучили ипак су они једини у овој ноћи с којима може поћи другарски натраг и пред којима може јадиковати као пред самим собом; они му се неће смејати, него ће поелушно поћи за њим не питајући га зашто тако треба да бегашу из овог глухог пространства ноћи, и тишине над равницом, над брзом реком и над брдима свуда унаоколо.

IX

Газда Станко је то вече имао госте. Вечера се спремала још израније, јер је требало показати

гледа као да се ништа није ни догодило, толико је невероватног у свему.

Крај Олге с леве стране седео је један аустријски официр, он је Олги додавао јело и увек је ословљавао са „сестрице моја“, јер је, вели, код своје куће оставио рођену сестру, која је личила на Олгу; с друге стране седео је Никола, син касапина Јоце, који је клао стоку и месо продавао аустријским војницима, посао му је добро ишао, свакојак је цркотине могао протурити; Никола је младом официру завидео на китњастој униформи и поносном држању.

Оба млада човека радосно дочекаше смех, јер је Олга због сна сниваног прошле ноћи стално уображавала, да ће јој се овога дана догодити нешто ружно, и била нерасположена због тога.

— Ах, смејте се само!

— Лепо изгледате кад се смејете! Али реците нам, зашто се смејете?

Олга је очима показала на Војкана и младом официру дошаптала:

— Он је мој школски друг. Заједно смо трчали кад смо били деца.

Уто се газда Станко разнежио:

— Па, познајеш ли се с овим друштвом, Војкане?

Војкан је подигао очи, погледао редом све око стола и као човек, коме је дозвољено само да гледа, да ужива гледајући како други уживају, али и даље да се мучи, помислио је случајно како је оно „ви“, које они у разговору једно другоме кажу, много далеко од њега. Његово „ти“ с којим се он служи сувише је просто и смешно за друштво за богатом трпезом. Крај тога „ти“ не вреди много ни његова бистрина ни ранија слава.

— Познајем, рекао је полако.

Али се и тргао: сетио се да је боље да одбаци тугу и буде весео. Од туге нема ништа, на крају, ако баш жели, туге ће увек бити у изобиљу, али

газда би више волео, да га сад види весела. И да би се удворио њему, Војкан се насмеја пријатељски и рече, како је он с Олгом и Николом у ранија времена учио школу, само су они онда били млађи од њега.

Газда Станку је било мило, што млади аустријски официр слуша шта Војкан говори. Из тога може извести закључак како је његова кућа била срца, примила је на себе, да сачува једно даровито сироче и како код наших људи уопште није тако грубост и некултура као што они преко мисли. Расположио се и пошто је и са своје стране испричао неколико прича о Војкановом оцу, честитом човеку, каквих је сада мало, и његовом друговању с њим, нареди младићу да сад иде у двориште. Мића већ зна шта је Војканова дужност као млађег слуге, он ће му рећи и наредити да ради.

Војкан пође, али је сасвим нехотице пре тога погледао у Олгу. Час пре тога тренутка она се смејала, а сад се смири, осмех јој је још мало треперио, треперио па га нестане. Она је наједанпут постала озбиљна. Зашто?! Војкан то не би умео објаснити. Он није мислио о томе шта се може десити ако пре него изиђе погледа у њене очи; шта више, он није мислио ни да то хоће. Сасвим случајно је ухватио њен поглед кад је Олга хтела још једном да га види и њихова два погледа, њен и његов, тонули су један у други горећи у распаливој ватри.

Но она је успела да се тргне.

— Зашто тако стојиш, Војкане? запитала га је и ако је знала да јој је питање бесмислено.

— Није... идем.

Изишао је муцајући недовршене речи.

Мића га је дочекао љутито:

— Шта уради за толико? Извлачиш се из посла. Хоћеш да ти ја испрежем вољеве и распремам по штали.

— Ниси морао.

— Ко? Еј, будало једна!

Љутио се још неколико тренутака па га је запитао:

— Је ли те поштено магарчио?

— Није.

— Није! Онда сам ја место тебе извукао дебљи крај. А он баш воли да магарчи кад је ту она швапска будала. Сунце му јарко, кад га видим падне ми мрак на очи.

Војкан га тешио:

— Можда човек није крив.

— Него ко је? Ти си нов, не знаш ти — већ има година дана како се довлачи. И, брајко мој, кад тај заседне, ја увек остајем без вечере.

Таман Војкан хоће да запита зашто се довлачи, да није због Олге, (питање га гуши, не може да проговори) а Мића објашњава:

— Треба да знаш да тај помаже газду, због њега газди се ништа не може десити код оних из Бецирскоманде. Ортачки они шверцују, слушај ти што ти ја кажем.

— А Никола?

— Мани њега, то ти је беспосличар, а и његов отац шурује као и наш газда Станко... Газда! Лако ти је бити газда кад све иде како треба и кад човек хоће да буде непоштен. Видећеш ти то.

Поћутао је још и кад се много наљутио, рекао је Војкану.

— Не могу више да чекам. Ваљда ће и поноћ скоро! Мора се ићи на спавање, нека вечера иде дојавола!

Онда је набрајао редом: Војкан ће спавати у кујни, на маломе кревету где је до сад он спавао, а за њега је од овог вечера одређен други кревет у собичку до кујне, који је више на сунцу и у чиистијем ваздуху, нема кујнског смрада, уопште бољи је и спокојнији, а дат му је зато, што је сада ста-

рији слуга, а Војкан је млађи; што се тиче послова, Војканово је, да чека да се газдина вечера заврши и кад газда са својима оде на спавање, да вечера и он и да исто вече опере све судове; затим ће и сам лећи да спава; а сутра дан мора устати пре зоре, најдаље до 4 сата ујутру, очистити све ципеле, очистити и шпорет и кујну па после наложити ватру и наставити ђезву за кафу, да је све спремљено кад газдарица уђе у кујну; ако газдарица не буде мрзовољна — добро и јесте, а ако то јутро „устане левом ногом“ и почне да псује без разлога, мораће и то издржати без буне и... онда настаје редован посао у штали, у пољу, у дућану и испред дућана.

Кад је пошао у своју нову постељу Мића је замолио:

— Реци газди ако успита, да нећу вечерати, јер нисам ни гладан. Нека он само добро нахрани оног Швабова.

Отишао је, а из гласа му је између речи звонило, да се већ одлучио на нешто страшно.

Војкану је међутим забучала глава од оног што му је Мића напричао, па је почео да хода по пустом мрачном дворишту не плашећи се као некада утвара у мраку... Јер, сад је и он сам утвара. Но, ускоро у глави му се разбистри, па је размишљао и питао се, како ће толике послове моћи да свршава. Ето, зашто му сад не дају да рано легне кад рано мора устати? Сад би радије спавао него вечерао. Мића има право, спавање је човеку неопходније од једења... И зашто је она онако гледала у њега, у његове очи и лице, које је ваљда било и слатко и тужно у исти мах? Хтела је да га научи, нема сумње, да му каже: ето, ти си слуга. А он ће њој сутра очистити ципеле, завући ће своју руку у ципелу у којој лежи њена нога. Није ли то помало и дирљиво? Да, он ће са уживањем да чисти њену обућу, јер је после оног же-

женог погледа у његовој души остао жар, који му не да мира. Пали га. Шта мари што овог тренутка до ње седи онај Никола и онај укрупнени официр, кад она не мисли на њих двојицу. Њега ж а р и ж а р од њена погледа а не њих, он и сад тај поглед види, види и њене усне, румене образе и косу сведену у кике око главе; он види њену плаву појаву и каже јој убедљиво, да ће обућу, коју носи њена нога, очистити боље него ичију, очистити још вечерас макар и не било вечере за њега...

Газда Станко је викао као бесан с врата од гостинске собе дозивајући слуге да отворе капију. Гости су хтели поћи својим кућама, а капија је закључана, јер се закључава чим падне мрак, па треба неко да је откључа. Газда Станко је махао руком у којој је држао кључ и викао час Мићу час Војкана, да дођу, узму кључ и отворе; газда Станко није смео сам у мрак и псовао је на сав глас да би разнео страх.

Војкан је лежао на прагу од штале, заспао као заклан; будећи се на толику вику не може никако да схвати шта се то дешава.

Капију је откључао Мића.

X.

Сутра дан Војкан је од раног јутра пословао; скоро није ни спавао прошле ноћи, јер је газда синоћ испратио госте носећи испред себе малу електричну лампу; испратио их љубазно, а онда напао Мићу и Војкана називајући их ленштинама и мрцинама. Псовао је до касно у ноћ, поноћ је давно прошла кад се најзад решио да ућути и легне. Он је помало особењак: кад претрпи какву сикирацију, боље му је, после ње одлично се осећа и зато воли да виче, да сам себе ждере низашто. Мића то већ зна и ћути, свеједно му је, држи се по старом; али је то за Војкана нешто ново и неразумљиво, па уобразивши да је збиља према газди

учинio велику nepажњу или глупост, горијаше од жеље да му ма чиме угоди, да му се прикаже добар и послушан. Зато и није жадио да устане и пре 4 сата ујутру (а легао је око 2 сата пре ноћи), да пре него је зора и сванула сарни, не посла у кујни и дворшћу и да у прва сат времена почне с намештањем излога на дућану. Није му смисла за лепо и сад се трудио свим силама да тај смисао и покаже; веровао је да ће се њиме тиме одушевити и похвалити његову љубав и трговини и прилежност у послу.

Нажалост газда се пробудио васним рђаво расположен. Још из далека се чуло како гуња, лутује се на некога због кога, вели, пропада очигледно и ако то није ничим заслужио. Војкан је тек дан-није сазнао да је газда, после синоћне вечере, пратио велику свађу са Олгом и његовом женом; нешто међу њима није било у реду.

— Шта је?! запитао је чим је видео Војкана.

Војкан је бојажљиво подигао главу и оставио стаклиће које тек беше обрисао од нананале прашине.

— Што не говориш, шта то радиш?

— Па... намештам и чистим прашину.

— Чистиш, јесте. Сад чистиш што знаш да ћу наићи. А ко ти је показао где стоји кључ од врата на дућану?

— Мића ми је показао. Каже: ено на ексеру под великом тензијом у кујни.

Газда је поћутао, па је после из ината рекао заједљиво:

— Дobar си ти, до..бар.

Кад је Војкан завршио тај посао погледао је ведро у газда Станка, али се газдино лице није разведрило.

— Остави сад све, рекао му је, доста је тога бенављења. Одлази у шталу.

Војкан је оћутао, аћ се свикао на трпљење.

и правећи се да га много не узнемиравају газдине речи, шта више претварајући се да и сам осећа газдине бриге и да их разуме, изиђе журно из дућана. У штали, из које је Мића волове истерао на посао, докопа виле и лопату и навали на ђубре. Стењао је и знојио се чистећи метар висок слој ђубрета. Ручна газдина колица, сваки час су шкрипала, Војкан је на њима извлачио ђубре од волова. Замало није виле сломио подижући тешке терете. Ипак није успео да цео посао заврши, јер га је газда позвао и омео. Он му се јавио.

— Где си ти? Где се завлачиш?

— Шталу чистим, газда.

— А ко ти је то рекао?

— Нико. Сам ја тако, мислим...

— Мислиш ти да је у штали излеђавање, знам ја добро шта ти мислиш. Него остави то одмах па дођи у магазу да те запослим.

Сад је до самог ручка распремао по запуштеној магаци пуној смрада од винских бурати, кромпира, подераних цакова и брашна. Мали мишеви и велики подгојени пацови шетали се као по својој кући и прескакали преко Војканових ногу; он им није бранио, није их могао убијати. Пред ручак газда је показао Војкану вештину како ће да рукује кантаром кад хоће њиме да кајишари и то најпре ако купује, па онда ако продаје.

— То је све, рекао је на крају, то треба да знаш, да се на тебе могу ослонити кад устреба. Али то никоме не смеш поверити. Кад видим да си се у томе послу свикао и да си поверљив показују ти где се у овој кући крије дукан и со. Али пази добро, ако икоме реч о томе кажеш, више те нигде неће бити.

— Разумем, газда.

— Да разумеш, јесте. Сад иди на ручак.

При излазу из магаци опет га трже.

— Чујеш, повика. Јеси ли штогод од јутра јео?

— Нисам.

— А што? Зашто да не једеш? Знам ја те птице: буду који месец на храни па онда побегну и причају којекуда како сам ја рђав човек, са момцима рђаво поступаи.

Газда је тога тренутка изгледао мирнији, веселији и Војкан му је пуном душом опростио досадање вређања.

— Не... није, газда, него ја сам...

Отишао је осмехујући се и гутајући пљувачку.

Био је гладан као сељачка каламуња.

Код кујве, у којој се у обичне дане ручавало, затече само Мићу и газдарицу, држећу, још испушкату жену, усред спаја.

Мића је слободно говорио:

— Ја по цео дан петљам с воловима, мучим се заједно с њима, мучим се неки пут горе него они, па имам право на људски ручак. И воловима се боље даје него мени.

— Бесан си ти, каже му газдарица.

— Нисам ја бесан, него гладан. Тражим само да једем као човек.

— Па ево спремила сам. Што не једеш кад си толико гладан?

— Шта си спремила? Пресне шљиве са бајатом пројом. Киселе шљиве, кисела и проја, то двоје једно с другим не иде. Зар се то двоје може заједно јести?

— Е, богами, није сваки дан благи дан. А зашто синоћ ниси јео, било је лепше него данас.

— Слугама се вечера даје за-вида. Слуге не вечерају после пола ноћи кад им сутра ваља устати пре зоре. Кад би се онда спавало?

— Где ти великог господина! Сви ви умете лепо да причате. Причати је лако.

У то газдарица опази Војкана.

— Где си ти јутрос да једеш? пита га љутито. Хоћеш ваљда и ти да те зовем као неког госпо-

дина, да те преклињем да дођеш да једеш?
Војкан на то ништа не одговара.

— Бесан човек, објашњава Мића заједљиво,
истерало му лој кости.

— Бути ти, цуцо сељачка, развика се газда-
рица у његово смејање: Ко тебе нешто пита?

— Ништа ја не велим, само то, да ни од ју-
трос нисам једног залогаја појео.

— Ако ти се не свиди моја кућа, иди, не мо-
раш баш мене да служиш. Иди, брате рођени, јер
ја због тебе нећу у својој кући друкчије да живим.

Војкан се гушио у сувој проји, јео је најпре
проју па ће онда шљиве, њен мирис га заносио,
гушећи се миришљавим залогајима, мислио је како
ће после у сласт појести свих 17 комада зрелих,
тек обраних шљива (једући проју, он је ћутке бро-
јао шљиве у тањиру, било их је тачно 17 комада).

Војкан се гушио а Мића је полако пошао до
штале говорећи више за себе:

— Добро, ништа... видећемо већ.

Кад су идућу ноћ Мића и Војкан у газдиним
колима превлачили со и дуван у лепо пакованим
паклићима, што је газда Станко купио испод руке
од кријумчара с оне стране Дрине, и нашли се
сами на пустом друму, Мића је запитао Војкана:

— Јеси ли ти гладан?

— Ја јесам.

— Онда ћемо из цака да извадимо које пакло
дувана.

Још Војкан није ни разумео шта је Мића на-
умио, а овај је у рукама држао три паклића. Цак
је опет био завезан, ни по чему се није могло за-
кључити да је дрешен.

У првој кући крај друма, нашли су најстари-
јег кућана и пришли му пријатељски.

— Имаш ли хлеба, пријатељу?

— Немам много. Има, хвала Богу.

— Хоћеш ли нам продати за дуван?

У кући је дабоме било пушача, дуван су једва дочекали. Радо су разменили два велика комада јучерашње пшеничне пегање за три паклића финог херцеговачког дувана.

— А има ли што уз погачу? питао је Миша.

— Нема, већ ко вам дао да се бели мрва.

И најстарији кубанин им је дао две крашке сира и пуну ћасу свеже сурутке.

Миша и Војкан су јели с пуном вољом. Бистре изворске воде су се испалиле после тога. За сав пута и добра споминиња изнанима су из њих две-три прегршта млевене соли и поклонили су се пријатељској кући.

Онда су опет потерали волове и не говорећи ништа изгубили се у мркој ноћи.

XI

Јесен је била измакла, расплинула се као и њене сиве магле, а дошла зима.

Рано је почео снег. Нападао је преко колена, а још је падао, падао скоро и доњу и ноћу; хладноћа није била велика, али је небо било пуно лептирастих пахуљица, које су као из сита и играјући се успут падале на белу земљу, непрестано.

Те пахуљице с неба нису правиле шум, напротив играле су се слазећи на земљу хуљиве као лептири и, долазећи из мира, са собом су и доносиле мир.

Из белог неба долазиле су беле пахуљице и бели мир.

У те снежне, мирне дане, Војкан је морао свако јутро да чисти нападали снег испред дућана, да га одгрне на сред сокака и начини пролаз до врата. Руке му се мрзле у хладна јутра па, држећи у њима широку дрвену лопату, често не знађаше његове ли су, или не. Али, није му било досадно.

Олга није код куће... ето, о њој и о томе премишља од првих пахуљица с неба. Док оне нису

пале, виђао је понекад, гледао је с тугом. Слушао је затим свакојаке приче, Мића је ђаволски причао, Војкаца није питао да ли му се свиде или не, сам је оценио да му морају бити занимљиве. Но, ништа... Он је веровао и није. Најзад је морао поверовати, јер ето ње је нестало из куће, нема је, газда Станко је стално црвен од неке унутарње патње. А Мића је једном причао, чуо је, каже, и он од другог (не зна зато да ли је тачно) да је онај аустријски официр с крутим вратом на блузи обрлатио Олгу, стално је долазио. Газда Станко је мислио да он то чини из љубави према њему, не, он је то чинио из љубави према његовој ћерки, и све ватреније, јер је мангупски запазио, да се Олга већ развила као пупољак у цвет. Једном је дошао, газда Стајко није био ту, ни жена му, али га је Олга примила по навици, већ се свикла на његово друштво, обрадовала се. Цело време се занимали, играли жмуре, шта ли. Онда се ништа нарочито није приметило; приметило се кад је тај официр добио премештај и морао отићи у друго место. Уочи одласка Олга је била с њим, цео дан, увече и у његовом стану. Све се свршило, а газда Станко је тек онда дознао за све. И викао је, правио ларму, тукао Олгу као вола у купусу, Ништа... на крају крајева она се прошлог дана изгубила; јавила је само да је отишла до тетке, газдине рођене сестре, далеко читавих 50 километара.

И... нема је па нема.

Тако је снег падао на леђа Војканова и прохладно зимско јутро леди му огрубелу кожу на рукама, а он ништа не примећује. Кад погледа у сиво, бело небо чини му се како у њему ври неки непојмљиви свет, свет коме није лако сагледати крај као да извире из сама себе, и чудна тишина у толиком мувању личи му на широку тугу. Ето, зато се њему често причињава да с неба не пада снег, него бескрајна туга са далеких висина, туга којој неће бити конца.

Тек је газда устао (изгледао је мало веселији, можда је добре гласове примио), изишао на сокак и по обичају викнуо на Војкана; нашла се пред њим остарија жена, у сиромашном оделу и узнемирена.

И она је имала свој дућан, држала га у истом сокаку; иначе петоро деце на врату.

— Болан, газда Станко, почела је плачевно, сад ми само ти можеш помоћи.

— Хоћу, сестро слатка.

Газда се размекшао, у беди је видео, она се ослободила.

— Чула сам, неко је доставио финансијским патролама да ми у овоме сокаку продајемо дуван.

— Шта велиш?!

Газда се уозбиљио, размислио се па се досетио, да је то могао учинити само онај варошанин што је једног пазарног дана раније ушао у његов дућан, од Војкана тражио дувана, није тражио од газда Станка, и Војкан му из прве дао.

— Аха, знам, узвикнуо је и озлоједио се.

— А ја имам једно тридесетину паклића, говорила је она даље, па бих хтела, ако ти дозволиш да тај дуван склоним у твоју магазу за време докле мој дућан буду прегледали, а кад оду, да га опет вратим.

— Хоћу, сестро, зашто да нећу? Људи смо и своји смо. На кога би се ослонили кад не би једно на друго?

Жена оде, а он је за њом рекао:

— Не брини, сад ћу ти ја послати свога момка да то пренесе.

Послао је Војкана.

Дан још није одмакао кад је Војкан у малом цацићу без по муке пренео паклиће дувана. Нико га није видео у томе послу.

Он сам, цацић и дуван у њему.

Затурајући тај дуван за једно велико буре у магази газда Станковој Војкану паде на ум, да је

та имовина сада само у његовим рукама и да је она велика драгоценост; ту има више него што износи његова зарада за пет или шест месеци. Затим се сети, да је видео да његова мајка исти тај дуван носи по околним селима и за њега купује брашно. Пазарује се боље с дуваном него са новцима. Зашто дакле да не узме једно пакло, не да га он попуши, он није пушач, него да га кришом дотури мајци, и слаже је да га је добио на поклон, не украо, а она у селу да га размени за што буде било? То би мајку много обрадовало. Плакала би од радости видећи јасно колико се њен Војкан стара да јој терет олакша. А кад се још сети, да тај дуван у истини није газдин, туђи је, и да то није богзна каква крађа, јер је Мића на пример прошлу ноћ, на путу украо три паклића, узео их као своје; да је он сад гладан па би то пре била часна отимачина ради стомака а не обична крађа; да се за тај лоповлук најзад не може сигурно дознати... одлучи се да из повереног му чачића узме једно пакло и склони га на сигурно место. Турео је руку унутра и, помисливши да је боље, кад већ прља руке, да узме нешто више, не вреди се око једног паклића бринути, извуче два лепо очувана паклића, пошто их је пажљиво изабрао.

Изишао је из магазе, а у глави му је звонило: лопове... лопове. Чуо је оно из детињства:

„Лопове, лопове,
Метали те на топове,
Са топова у гробове“

Као да је исте узвике слушао и с неба и ако је од њега долазио само сами мук. Решавао се да се врати и врати украђене паклиће.

Мучила га је грижа и сваки час му је пред очи излазио лик очев и она слика кад је приликом давања парастоса пешачио до попа у селу па слу-

чајно просуо вино са зејтином и плакао да се окаје. Тада је плакао што је грех учинио случајно, а сад га је учинио свесно, знајући шта ради... и понаша се као да ништа није било. Значи: Војкан је јавно прави правцати лопов... треба на робију да иде.

Због тих страшних мисли заборавио је Огю, заборавио и мајку и цели свет. Гуњао је сам са собом и од муке сео крај бурета иза кога је скривено украђени дуван. Сад је за њега постојало само то буре, чувао га је и замишљао колико би се обрадовао кад би имао само мало истинског покајања. Ето, рецимо, рука се опружи, врати украђено и радост обасја душу, душа се опет смири и све је лепше. Ипак још није могао да крене руком.

Газда га је опет позвао у дућан.

Војкан је скочио не схватајући.

— Јеси ли пренео онај дуван? питао је газда озбиљно.

— Јесам... малопре.

— Колико има паклића?

Војкан је одмах пребледио, није могао да одговори.

— Шта се буниш? љутио се газда. Не знаш ништа. Је ли она бројала паклиће?

— Не знам, газда.

— Пред тобом није бројала, је ли?

— Није бројала.

Газда Станко је наслонио своја уста на његово уво и шапутао му строго:

— Из тога цака извади пет паклића, одвој на страну, па их после донеси овамо. Јеси ли ме разумео?

— Јесам... одахну Војкан и онда из истог цака украде и за газдин рачун пет паклића туђег дувана. Кад је вадио паклиће смејао се у радости.

Финанси су заиста прошли сокаком, неке дунане су прегледали, али се код газда Станка нису много задржавали. Попили су само по две-три ко-

мовице, проћаскали пријатељски, намигнули једно на друго, онда се уозбиљили и намрштили како и доликује онима који хватају кријумчаре, и изишли из дућана строго званични.

Одмах иза поднева Војкан је оној жени вратио дачић са дуваном, али сада опљачканим, и према саветима газдиним вратио се одмах, није хтео са њом да разговара ни о овоме ни о ономе.

Тек се Војкан вратио и отишао у двориште где је са интересом посматрао једну јадну прозеблу сељанчицу, која је имала највише 14 година (није знао збошто се она налази у кући и разговара с газдарицом), а дућанцика је дојурила у дућан газдин и завапила у поверењу:

— Болан, газда Станко, шта се то могло десити с мојим дуваном?

— Шта, сестро слатка, зар ја знам?

— Нема ми седам паклића. Бројала сам, пребројавала сам па нема.

— Па?

— Па дошла сам да видим, молим те као што се Бог моли, да ли није код тебе остало. Случајно, мислим, није да је намерно не дао Бог такве мисли.

Газда се намрштио и љутито јој каже:

— То се никако није могло десити под мојим кровом. Боље, види ти, провери како си бројала, то си се ти преварила.

— Нисам живота ми, деце ми.

Она се још клела, али није помогло. Газда Станко није хтео да позива Војкана и испитује га пред њом; бојао се, збунује се онај халапан, па ће се одати. Више је волео да своју комшику силом изгура из дућана макар и знао, да ће она после тога свашта о њему мислити и свашта по сокацима причати.

Кад се дућанцика изгубила, дозвоао је Војкана и избуљио очима на њега.

- Говори, колико си паклића украо?
- Пет, одговорио је Војкан не чекајући.
- Ниси седам?

Умиривши се тако отерао је Војкана на посао, у шталу, и док је младић журио да изиђе из дућана задовољан ипак што краде зато, што се и тако нашао у лоповској кући у којој сви по некога поткрадају, газда Станко је тонуо у пријатно осећање мислећи на сироту жену.

„И она је нашла да мени подваљује“ мислио је у себи „и да ми прича да јој је нестало седам паклића као да ја не знам колико сам јој узео. Хтела је дакле да ми узме седам за пет“.

Насмешио се па се опет намрштио: Олга је сигурно због оног његовог називи-пријатеља, официра отишла од куће, њему се дала и предала.

XII.

Пред само вече (сокаци су замрли и замукли у снегу кога је било и горе, и доле и унаоколо) кад нико није марио да извирује кроз прозор, газда Станко је испратио своју још држећу жену на пут. Довољно ухрањени, цигански коњи, разумели су знак, који им је дизгинама дао кочијаш-циганин, затресли су гривама и зафркали кроз свежину и бело паперје снега, и кренули низ друм, у бели свет; саонице су дубоко засецале високи снежни покривач по завејаном друму.

Она је отишла да тражи ћерку...

Али о томе се није ништа знало, јер се није ни смело знати.

Газда Станко се по испраћају одмах вратио у кућу, завукао се у собу са креветима, који су били растурени још од Олгина нестанка, и утонуо у нутање. Није му се ништа мидило, једење му ни на ум није долазило и ако је некад имао одличан апетит кад га спопадну муке; имао је само једно осећање, осећање гађења од свега и само једну

жељу, жељу да се некако отргне из пустоши у коју је запао.

Тако је на кућу газда Станкову легла широка празнина (као, да под кровом те куће ни живе душе нема), и светла оснежана ноћ.

Ипак та ноћ није изгледала богзна колико жалосна; не, она је пре бескрајно лепа, јер је осветљена малим кристалним пахуљицама налик на сиване звезде, које су чисте и беле на небесима. Она је сама од себе лепа, не вољом људи, а људима се приказује овако или онако, према расположењима у којима се људи витлају.

У ту ноћ Мића се није нашао код штале. Војкан је сам гвозденим вилама разбацаивао сламу под заморене волове (сироти волови по цео дан у ове зимске вејавице превлаче дрва из газдине шуме) и бацао им у јасле навиљке промрзле шаровине.

Сасвим обично ушао је у кућу, јер му се учинило да је газда са газдарицом већ вечерао и отишао на спавање, њему су вечеру оставили. Мрморио је сам са собом сагнуте главе. Но, кад се окренуо иза врата где је стресао снег са обуће, лупајући брижљиво, загледао се исколаченим очима у мршаву, јадно одевену женску прилику, пред собом, крај шпорета.

— Шта ћеш ти овде? упитао је.

— А шта ћеш ти? запитала га је она.

— Ја сам овде слуга.

— И ја.

— Откад?

— Од данас. Газдарица ме примила.

Војкан је још гледао у њу, али обичније, прибраније.

Па се тргао.

— Где ћеш ноћивати?

— Под кровом, кућа је пространа.

— Знам ја да је пространа, немој ти мени солити памет.

Опружио се по своме кревету колико је дуг и гледајући је сажаљиво каже јој подвличеним речи:

— Ја имам кревет...

Али она безбрижно одговори:

— Ако, и мене неће оставити без постеље. Ја ћу спавати у ходнику, пред газдаричиним вратима. Тамо ћу наместити слањачу.

То Војкана смири.

— Ништа... то ја само онако, изнињава јој се с неком висином.

Она послује по кући, распрема судове и чисти шпорет, он се осмехује, мило му је што је добио замену у кући па размишља тако како је у свету ипак све лако удешено ако човек хоће да ради, да се труди колико год више може, и да има страљења па да мирно чека своје време. Јер, све иде с временом. Загледа се у њене дронаве, прљаве хаљетке и са сажаљењем гледа њене испијене образе.

— Колико ти је година?

— Кажу... четрнаест. Не памтим кад сам се родила.

Она прави шалу, смеје се унапред, а Војкан је озбиљан.

— Што си дошла са села?

— Утекла сам из глади, каже она просто, без нарочитог узбуђења, види се, неће више о томе да говори.

Гледа га само и ћути, а Војкан исто тако ћути, али није растужен; не, он се радује. Та убога сељанчица у њему види срећног човека; он је према њој права сила, она му завиди. Кад се он осмехне, њој његово лице и осмех, личи на нешто чаробно, заводљиво исто онако како се њему приказује осмех Олгин. Зато се он сад на силу држи равнодушно, присећа се држања Олгина на подражава њене погледе и њен начин изговарања у разговору.

Пита је хладно:

— Како се зовеш?

— Поп је у крштеници записао „Петрија“, то знам, али ме у селу сви зову „Пела“, „ој Пело“... „Како је то просто“ мисли Војкан, само од себе намеће му се поређење тога имена са именом „Олга“, и, не знајући да име лепо изгледа и лепо звучи према томе колико волимо онога ко га носи, верује да је то друго име кудикамо лепше од првог; Олгино је име варошко, одуховљено је нечим уздигнутим, што чини његову садржину садржајнијом, а оно „Пела“ је сељачко, заударна смрад од прљавих губера, од сукна сељачког и устајала сена, просто је као пасуљ посни.

Он тако сањари, а Пела мане крпом преко шпорета и гледа у њега, успрема и брише полицу са тањирима и гледа у њега, маше метлом по кујни и највише се задржава око кревета на коме ок лешкари као бег.

Њему то већ досади.

— Јесу ли ти рекли шта је твоја дужност да радиш? прекида он њено досадно гледање.

Она ређа напамет.

— Ујутру: да наложим ватру, да из бунара извадим воду и да наставим ђезву за кафу; до ручка: да идем до баштована и на пијаци и да кувам ручак с газдарицом, ја њој да помажем; и после ручка: да перем судове и да кујну доведем у ред како треба.

— Ехе, насмејао се Војкан после пажљивог слушања, а шта си заборавила, птицо моја?

— Ништа нисам заборавила.

— И ципеле мораш чистити, увече или ујутро, како хоћеш, главно је да су на време очишћене.

— То ми газдарица није наредила.

— Ако није, она то и не наређује, то ја теби наређујем. Ја сам старији, ти си од мене млађа.

Она се дури, али ипак пристаје, а он је теши:

— Ништа не мари, ја ћу ти помоћи. Ти не мораш чистити Олгине ципеле, ја ћу то.

Поћута мало.

— А знаш ли ти ко је то Олга? пита је изненадно.

— Не знам, нисам је никад видела.

Сад он опет заћути, хтео би да ћути дуже, али примети да Пела опет почиње да се загледа у њега.

— То је газдина ћерка, јединица је.

Она не обраћа пажњу на то, него премишља нешто.

— Јеси ли ти вечерао? пита га најзад.

Њему је пријатно, што она тако без околишења пита.

— Газдарица није ништа оставила, а није ни газда, све су закључали, каже му она. Ја пркох од глади. Жељна сам хлеба, јер од како сам из села ништа нисам окусила.

Војкан је жали, гладан је и он, али не зна шта би, слеже раменима и лицем прави израз немоћи.

Но она је већ смислила што ће и како ће.

— Ево, ти радиш у дућану, је ли? Онда узми брашна, предлаже му искрено, донеси мени, ја ћу од тога умесити погачу, наложићемо добру ватру, брзо ће се испећи. Код тебе су кључеви, рукујеш с брашном, ти то можеш.

Те светле снежне ноћи иза поноћи Војкан је са својом новом познаницом вечерао топле погаче од пшенична брашна, коју су на брзу руку испекли на врелој табли од шпорета.

После је Пела отишла на свој лежај, а Војкан је испратио погледом и онда угасио лампу.

Али дуго није заспао. Кадгод се боље нахрани сколе га више него иначе мисли о њој. Гледао је по белој ноћи беле пахуљице што непрестано промичу и мислио како ето исто тако промичу и дан и он зна, да ни оног последњег неће бити срећан.

Он је бедан, јадан и чемеран и зато никад неће имати снаге, да Олги, која је лепша и од звезде Данице, повери да је у њу заљубљен њен... прљави слуга.

XIII.

Да ли је заиста заспао и спавао, то Војкан није сигурно знао; осећао је пријатност са стомака пуног топле, свеже погаче, али се није осећао потпуно задовољан. Врила је крв, палила се и, као да се палила све више, ударала жестоко по дамарима. Био је у бунилу, ни будан ни заспао. Из тога бунила тргао га је строги глас газдин, после поноћи, пред зору.

Потрчао је за њим, а брзо је схватио у чему је ствар.

Дошли су кријумчари с робом.

Донели цакове млевене соли, на својим леђима, преко дубоког снега, кроз предјутарњи мраз.

Али Војкана није много занимала со у цаконима тих слепоноћних трговаца. Ушао је у магазу, где су се и они искупили, шапорили, загледали кад је запаљена лампа; газда Станко је приметно његов дремеж и да он још није дошао к себи, па га је гурнуо с леђа.

Војкан се спотакао и пао преко цакова, али је одмах скочио. Само по себи дошло му је до свести, да му та дремеж може нанети великих неугодности, освестило га то сазнање као хладна вода преко главе.

Онда је стао за кантар.

Они су стављали цак по цак, да се измери, мерили су сви одједанпут, јер су кријумчари тако ортачки и куповали ту исту со, ортачки и продају. Што зараде деле као браћа.

Војкан је прибрано руковао теговима и кантаром, газда Станко је мотрио. На крају Војкан је подигао ручиду и сабрао тегове.

— Две стотине тридесет и један килограм, нешто јаче ...саопштио је сасвим убедљиво.

Газда се чинио миран и помирљив, он кантару верује, али су кријумчари заграјали као да нису при важном и поверљивом послу, него негде у снومه селу, у сеоској механи.

— Шта велиш море?

— Другоме ти то, младичу!

— Слагао си за читавих осамдесет и девет кила.

— Донели смо ми, мој брајане, три стотине и двадесет кила. Равно толико, ни више ни мање.

— Тај кантар не ваља, не мери поштено. Не мери како је право или носимо цаклове, боље у воду да их побацимо.

Газда Станко је најближе саслушао њихову грају, узгред загледао у поремењени механизам на кантару, на који сељаци у оној љутњи и при слабој светлости нису ни обраћајући пажње и пришао најстаријем од њих.

— Е, јесте ли се доста изникали? Добро. Ако сте људи...

— Људи смо ми и поштени... криво нас ово кошта.

— ...пустите и мене да кажем једну реч, поштено разуме се. Као пријатељ и ваш и свој. Је ли сумњате у тачну меру? Дено сад немо испитати кантар.

Замоллио је да поскидају цаклове са кантара и за време скидања заговарао их о својој добронамерности, да не би приметили како у том међу времену Војкан опет доводи у исправност онај поремењени механизам.

Па је опет запитао најстаријег:

— Сад ми кажи, колико си тежак?

Онај је хтео рећи, али га газда прекину.

— Не, стани, немој ми говорити. Ча ћу те лично

измерити, видећеш да ћу у грам погодити колико имаш килограма. Попни се на кантар.

Сељак се баш с вољом полео.

Газда Станко му је рекао тачну меру.

Изређали су се и остали, свима је кантар рекао истину.

Растужили су се због тога, али су морали веровати, да ће тај кантар измерити поштено и њихове цакове кад је поштено мерио њих. Но, он је опет слагао, попустио је само девет килограма и за толико рекао више него мало пре.

Сад су наивни кријумичари знали да их је један кантар преварио: или онај, који им је мерио кад су куповали, или овај, који им мери кад продају. На соли неће ништа зарадити, штетоваће чак на големо, па озлојеђени и утехе ради помишљају, да су ту со са лажном мером купили; не љуте се на газда Станка, поштен је он, то се види.

Пристали су на пазар.

Газда Станко се пипнуо за џепове, забринуо се и мргодно дошануо Војкану:

— Иди у моју собу, донеси ми буђелар. На столу је, под великом лампом. Пожури се и отварај очи.

Испратио га строгим погледом.

Војкан се у соби задржао мало дуже.

Газда Станко је водио разговоре о пазару, годно се али је био све нервознији, што Војкан не долази. Нема га. А у соби нема ни његове жене ни ћерке, празна је. Можда је он искористио прилику, буђелар метнуо у свој џеп и стругнуо преко плота... можда је пао у искушење кад је према сањивој светлости угледао растурене постеље, легао па заспао...

— Војкане!... викнуо је пригушено према соби.

Војкан је дотрчао бледа лица и узнемирен, то је газда Станко приметио, али му није ружне рекао. Добрабио је буђелар отворио га и уверивши се да

је све у реду, рекао му пред утученим сељацима
— кријумчарима:

— Сад иди у кревет. Видим да ти се очи саме
склапају. Наславај се прописно.

XIV

То што се Војкану десило кад је, да би узео
газдин буђелар, ушао у његову собу за спавање,
донело му је великих невоља.

Изишавши из магаци, запао је у ходнику испред
собе у мрак и у том мраку наметнула му се мисао,
да сада газда њега шаље по буђелар да би га ставио
у искушење. Њему се већ причињавало да газда
пази и испитује једнако, да ли и Војкан из онога
дацића није дигао које пакло дувана за себе. Осе-
тио његову сумњу. Рекао је себи: у буђелар нећеш
ни погледати, жмурећи узнећеш га у шаке, газда те
неће моћи ухватити у крађи... и прошао је кроз
ходник као авет, о Пели, која је ту крај врата сна-
вала, није мислио; и нашао се у осветљеној соби.

А соба као соба.

Ни много широка, ни много висока.

Два кревета, један за газду, други за газда-
рицу, оба распремљена и у нереду.

Орман, сто, на столу лампа, под лампом бу-
ђелар с новцима и слике по зидовима, ту и тамо.

Ту је Војкан зажелио, да види њену собу и
њен прозор са кога гледа у двориште кад га он
чисти, млатарату метлом.

Ушао је лагано у ту собу, а туга га обхрвала
и радост велика. Срце му ударало јаче. Шта је
он тражио у тој соби и баш сад кад је знао, да
је Олге негде нестало, отишла је некуд као птица
селица што прне кроз ваздух, изгубила се; шта ће
он ту? Ништа. Да је она у соби он се не би ни
усуђивао да привири. Ох, сигурно му таква лудост
не би дошла у памет, јер би одмах схватио ко-
лико би је тиме увредио. Овако, ње нема, соба је

празна, мртве ствари уста немају, њега весели што ће осетити дах којим је она дисала кад је ту проводила дане и ноћи, у дисању; да се и он надише...

У соби је заиста затекао нежан мирис женске косе и напудерисана лица. То га је разгалило и намах му се учинило, да је ту у спавању и у сну право блаженство. Гледао је постељу са изгужваним јорганом и нахереним јастуком од гушчијег перја, сточић са миришљавим кутијицама и флашицом намирисане водике, огледало на вратима високог шифоњера и своју слику у томе огледалу. Али, згадио се, није могао дуго гледати сам у се, јер му је та жива слика најречитије говорила и ако језиком немуштим, да људи бедни као што је он не треба да се заносе мислима о девојачкој соби као што је ова Олгина. Окренуо се и на зиду према њеном кревету опазио једну обично урамљену фотографију; кадгод се будила Олга је најпре у њу гледала. Пришао јој је, загледао се боље, а на њега се са тога урамљеног комада круте хартије кезио утегнути официр са високом крагном око врата, са официрским значима испод избријане брадице и са запаљеном цигаретом у зубима. Да, сетио се брзо, то је онај исти што је неко вече седео до Олге, место ње пословао око њеног тањира, одавао јој почаст (она само нека једе као голубица) и причао слободно, да Олга личи на његову сестру у далеком свету, па је он зато и воли, као сестру.

Песницом је ударио по слици, откинуо је са зида, завитлао кроз прозор, слика је пала далеко, у снег.

Гледао је за њом и уживао што посматра како она лети кроз мрачну ноћ, а кад је нестала у снегу, укочено је чекао, глава му је бучала, и, кидан од јада, погледао је још једанпут изгужвани јастук и улегнуто место где је лежала Олгина глава пред њен одлазак.

Хтео је да сазна, да ли би се она наљутила

кад би опазила шта је он сад учинио, па, свестан да нешто хоће, погурн леђа паде по јастуку начињеном од мека перја и ирморени неразумљиве речи, грлио га и плакао.

Чуо је газду. Газда га виче.

Дограбио је буђелар испод лампе и истрао у ходник блед као крпа

Сутра дан иза заранка заједно с мајком отишла се Олга.

XV

Тих дана газда Станко није викао буд-зашто-шта више није марио, да и сам узме лопату и разгрће снег испред дућана, каже, ни Војкан не може све. Мићи одобрио да код своје куће на селу проведе десетину дана, (јавиће му кад треба да се врати) јер му је Мића у једној прилици сликовито напричао како је сада, кад снегови веју, у селу време игранкама на селима и на прелима, па би он рад да игра до своје цуре; украсиће му је ако је не причува. Омекшао газда, разумео га добро, па обећао да ће му све наднице исплатити, чак и за оне дане кад не буде на раду у штали и покрај волова. Па је и Војкану пустио на вољу, дозволио му да за Мићина одсуства спава у његовом кревету, наредио да му се вечера раније даје и по три тањира да се сипа ако је при јачој глади, а онда може одмах да легне да спава, нико га не сме дирати. Онда је Мића био задовољан и Војкан испаван...

Али не и срећан.

Ето, тих дана био је у малом послу; највише је времена проводио око волова у штали, коју је већ сасвим лепо очистио од ђубрета и испод волова простро чисту сламу (газда је због тога био потпуно задовољан) у излежавању на тавану изнад штале, у слами, одакле је кроз широка, отворена

вратанца гледао на прозор Олгине собе и снег, који је промицао између њега и миришљаве собе.

Тај снег је заволео. Гледајући њен прозор кроз иглично, бело прамење њега је тихо промицање и падање пахуљица више подсећало на неку бајку из далеких времена, како је био један зао цар па имао лепу ћерку и та ћерка заволела убогог сиромашка и он њу исто тако, а зао цар за ту љубав није хтео ни да чује... Годиле су му сањарије на слами, испред снега, који слази с висина.

Заборавио се на крају.

Јер учинило му се, да се газда Станко заиста преокренуо из основа, одобрио се, неће се више издирати на слуге. Бар не на њега.

Измишљао се из посла. Смишљао је тих дана како ће удесити, да Пела и снег ујутру место њега почисти; ако је не мрзи нека и дућан почисти, онаје прашину са рафова и робе по њима; нека вади воду, претаче купус у кацама и... нека и волове надгледа, барем кад су ту, у штали.

Зашто? То није много.

Војкан је старији од ње... и забринут је, доста му је мука.

Он је једном чуо кратак разговор између Олге и газдарице, њене мајке.

— Шта је с његовом сликом? питала је газдарица, а Олга је одговорила:

— Била је на зиду, сад је нема.

— Ти си је склонила?

— Нисам. Не знам ко је, рекла је она, али је Војкан осетио да она то добро зна.

— Штета! Слика је била лепа.

— Баш није никаква штета, смејала се Олга.

— Знаш, дете моје, та је слика поклоњена твоме оцу, он ће је потражити.

— Нека је тражи, мене се не тиче.

— Што се ти љутиш? Ти мрзиш ту слику, сад је мрзиш. Он те је волео као сестру.

— Знам већ како ме је волео, рекла је она загонетно и помало збуњено.

До суза је дошла, а Војкан се склонио до штале попео се на таван, легао у сламу и гледао у равнодушно падање снега и у прозор.

Загледао се после у снег на оном месту где је лежала слика, коју је он искидао (то место на памет је знао) и сетио се да га је највише дирнула цигарета, коју је видео на њој. Једино је она заводљива, иначе без ње официр би био обична тиква, онаква отприлике каквих је јесенас било пуно поље, Војкан их је три дана превлачио. Због те цигарете само запао је у љубомору, изазивачки је изгледала, женско срце не може да издржи толико изазивање, слабо је па подлегне.

Војкан се лако решио да и сам научи да пуши, због Олге. Цео један дан вежбао се да завије цигарету, да је завијену стави у уста као и онај тикван, да укусно припали и запуши густим димовима, кроз нос. Цело једно пакло дувана отишло му је на вежбање. Али, не мари... Њему није било тешко да се завлачи иза врата у смрдљивој штали, или иза сложене дрва под шупом, или ма где, да га газда не би опазио, и да пушка мислећи на њу, нити га је гонило у очајање што му је дим од цигарете био мрзак, гушио га и голицао грло па је морао кашљати, кидати груди. Напротив, био је срећан, што украђени дуван није однео мајци, јер ће га он лепше искористити.

Идућег дана до подне већ се свикао на димове, скоро није могао без дувана. Трећег дана био је сигуран, да је и он постао дузаница; није му се много пушило, али је ипак с времена на време, кад не попуши цигарету, осећао нервоу, причињавала му се извесна празнина око њега, у њему, нешто би хтео, јер му је то нешто недостајало, а ништа му не иде од руке. Збуњен је. Сети се на једвите јаде, да је та нервоза отприлике знак

да треба да запуши... Пушећи годило му је да верује како сад више није дете, сад је правцати човек, јер ето и он пуши. Од она два паклића остало му је још половина од другога; али он није бринуо, шта ће чинити кад и то попуши... У газдином дућану дуван је смештен испод тезге, у крају, онде где је фијока са чекмеџетом...

Олга ће се радовати...

Војкан је очекивао да јој се првом приликом прикаже са цигаретом у устима и димом из носа. Надао се радостима, које би све скупа значиле истинску срећу.

Одело је чистио свако вече и свако јутро; на своју обућу је пазио, његово држање више није било снужено и алкаво.

XVI

Стварно газда Станко није променио ћуд; напротив, његова плаховитост се размахала и разбуктала преко мере, јер је приметио, да га неко свакога дана поткрада; сад иестане паклића дувана, сад се затури понека кутијица скупоцене помаде коју су сељанке радо стављале на лице, нема је; а још пре свега приметио је, да не може да ухвати рачун брашну и шећеру, робе нема а нема ни пазара.

Мучило га је највише то, што је био уверен, да је лопов у кући, а не види се. Поверовао је донекле да лопова сами Бог чува и дрхтао осамљен, што је он, стари мајстор, како га сви сматрају, немоћан пред том тајном.

Размишљао је дуго. Скривао се иза врата; претварао се да не види оно што је видео. Најзад се решио, да уклони Мићу, послао га у село, а Војкану је „попустио дизгине“, хватао га тиме. Јер, на њега је највише и сумњао. Не без разлога: она дућанџија из сокака стално се клела, тврдила пред Богом и пред људима, да јој је нестало седам паклића, не пет...; Војкан је раније био смеран, тих, задовољан

свиме, а сада се кочопери, буни се, осилио се па и држање друго има. Као да је момак за женидбу и као да није слуга: На крају газда Станко је пристао по вољи Олгиној. Војкан је највише времена проводио у дућану, за тезгом, држао се као калфа, не као арџија у штали; пристао је на то и ако му није било сасвим јасно, зашто Олга то захтева, откуд јој тако слабо срце и толико меко према једном случајном другу из основне школе.

А у себи је претно; показаше се он опет у правој боји, видеће се да се није променио. Кад човек нешто смисли па не може друкчије, онда је најнаметније правити се луд, чинити уступке и тамо и амо, завући се опрезно у све око себе, испитати тајно свачију душу; и понизити се пред самим собом, то није страшно, ако је главно остварити оно што се смислило.

XVII.

Никола је опет дошао.

Пела је рекла Војкану:

— Ја знам зашто је дошао. Он учи школу, није слуга као ја и ти.

— Шта му вреди? Он учи швапску школу.

— То јесте. Али он је трепнији, њега не гоне на рад, он ужива.

— Ако, добацио је Војкан, он је за мој рачун луда.

Пела се сетила зашто се Војкан обрецнуо, није толико глупа.

— Ти њега мрзиш, рекла је убедљиво.

— Мрзим га, потврдио је Војкан без премишљања.

Онда је Пела додала неодлучно:

— Шта ти је вајде? Он учи школу, живи као мали бог. Не мува се по нашим сокацима, него ужива далеко тамо. Сви њега служе, пазе га као мало воде на длану; ципеле му чистије но газдине.

Вели, добио је некакви распуст, сутра опет иде.

— Нека иде ако хоће и дођавола.

— И Олга њега воли.
— То није истина. Он је ружан као чудо... ни памети нема.

— Газдашки је, лепо се носи.

Пела је заћутала, завидела је Николи на газдашлуку.

Војкан је ћутао и једио се.

— А откуда ти знаш да га она воли? запитао је изненадно.

— Чула сам, газда хоће да му је да за жену, а кад он хоће, хоће и она. Тако је то.

— Она неће, она га није никад волела.

Хтео је објаснити Пели, да је некад, у срећно време, Олга њега волела али је запазио, на Пелином лицу некакав мучаљив израз, (она је због чега патила), па је заћутао.

— Шта то мари? запитала га. Женско се не пита, пита се мушка страна, шта она каже.

Заћутала је. Затим је припитала:

— Зашто синоћ ниси донео брашна?

— Нисам могао. Газда се мувао око врата. Знао сам да ме вреба.

— А можеш ли вечерас набавити?

— Не знам, али сумњам.

Гледао је у њу безазлено, она је окренула главу да га не гледа.

Но, тешила га:

— Не бој се глади. Ја имам погачу од прек-
синоћ, цела је. Даћу је теби довече.

— А теби ништа?

— Не брини се за мене.

Пошао је до штале, да се завуче, пушило му се, али је опет запитао:

— А где је Никола?

— Не знам. Ту је негде, разговара са Олгом, они се лепо пазе.

Он се наљутио и црвен у лицу:
— Кад Олгу видиш, рекао је, кажи јој слободно, да је тај Никола глуп као буздован.

— Сад ћу је видети, одговорила му је Пела, идем да је нађем, рећи ћу јој... посигурно.

Војкан је отишао корачајући чврсто, износићи груди напред. Био је жељан борбе.

Пела је гледала за њим, очију није могла одвојити од његове прилике, у коју је била заљубљена.

Знала је, да о свему Олги неће моћи једне речи рећи.

XVIII.

Никола је отишао.

Са Олгом је надугачко разговарао; растајући се молио је да не иде за њим, снег пада као да никад не мисли престати, па може да назебе, молио је и церекао се на сав глас. Војкан је добро разумео: то се он тим церекањем јављао њему. Али Олга није мало тврде главе, ишла је с њим у корак, (он је пустио с десне стране), с е до капије, а после и сокаком.

Газда Станко је био весео. Радовао се гледајући своје дете; лепа је, лепо се развила, има очи његове, али је у стасу права мајка из млађих година, витка и покретљива као трска. Он их испраћа до капије, а код капије стане и виче Николи:

— Па пиши кад стигнеш!

Годило му да виче, сокак треба да чује, а онда се враћа и њих оставља насамо, нека их...

Војкан је све то видео и кад се газда вратио с капије више се није интересовао. Мрак му на очи пао. Није марио што је жив.

Лагано, без воље попео се на таван изнад штале, пун сламе за волове, легао, опружио се по слами. Да, премишља, онај учи школу, зна где се налази наша земља, зна како се звезде окрећу, учи у школи да го-

вори мађарски... о свему је причао кад је долазио, а и пре док Војкан није постао слуга хвалисао се пред њим; газда је, лако му је, отац га издржава а не издржава он оца; није му тешко заљубљивати се, све ће девојке пристати да их Никола воли, јер је лепо и обучен. ципеле му се блистају као снег према сунцу. И Војкан би се церекао да је на његовом месту; то није тешко.

У крају тавана, близу симса, запазио је листове неке издеране књиге, па их је грамзљиво докопао и читао горећи од пуне жеље за читањем, за трчањем у школу, кроз књиге, и ако текстови на тим листовима нису били у вези. Гледао је у слова, ћошкаста и округла, има их свакојаким на свету, задубљивао се у њих, хтео је да му она пруже све несазнано знање, да му улију у главу као што се бунарском кофом налива вода у празно буре; то би могло, јер је и његова глава празна исто тако као обично празно буре, то он сад осећа. Од тих слова зависи, да ли ће се у животу кренути у једном или у другом правцу: ако би само с њима имао посла, (тај посао је лак, он га воли искрено), и живот ће бити лак, имао би он лепа одећа и девојке би тражиле његово друштво, а ако га се она ману, оставе да се тако мучи у штала и крај волова, преобразиће га штала у глупа човека, памет ће закржљати (крај волова бистрине нестаје) биће на крају исте памети као и во. А верује пре да му је стварност одредила живот у мукама, не у безбризи, па га то жалости, гуши и да би заборавао све те муке, баца искидане листове и гледа у Олгин прозор; гледа да га се нагледа, за успомену и дуго сећање.

Снег опет пада, он пуши, и све је као сан. Кроз тај сан гледајући, њему се привиђа, да се на њеном прозору разгрну тешке завесе, светлост продире у собу и осветљава Олгу, њену главу и свиласту хаљину у коју је увек одевена кад се забавља у соби

девојачким снима; види, она подиже обе руке, косу намешта смешн се плавим осмехом његовој цигарети, зове га. Он се зато загледа пажљивије, не види ништа, али неће то, радије мисли да су се завесе занста размнцале, размнцала их је она да га дозове к себи.

Докрајчи цигарету и скочи с тавана, пожури се. Пред њим се нашла Олга.

Она иде од капије, огрнута је у тешки капут, подрхтава од студени. Стала је, гледа га, и он њу. Не зна шта би јој рекао. Замислила је без тешког капута, у оној лакој свиластој хаљини с рукама подигнутим преко рамена, затим и без хаљине, у кошуљи, с главом на изгужваном јастуку у мирншљавој соби, у чежњи за њим; он би је чувао као светињу. Он је тако стао укочен.

Она се опет смеши, зачуђено.

— Војкане!...

Но Војкан је збуњен, из његових очију, које су тога тренутка постале говорљиве, речите, Олга чита прекор, јер би он хтео нешто што не сме да спомене, а она је равнодушна, неће да га схвати. Њој је у ствари то устезање неразумљиво и наврно, слично детињаријама; она је већ навикла на слободнија приступања па покушава да му то саопшти по ледом, гледа га свесно топло и одједном се тргне, као из сна, и говори му прибрано, пријатељски:

— Ти стојиш? Хоћеш да се мало погрудимо?

Ухвати га за руку, повуче к себи, али он њену руку поче да љуби уносећи се сав у то љубљење; она се брани, али без жеље да се и одбрани, ипак јој је љубакање пријатно; њена коса милује његов образ, пали га и он одваја руке од уста и без устезања гледа јој очи. Он донекле зна зашто то чини.

Олга би хтела да му се тога часа преда, а хтела би и да се отме, ломи се.

— Немој, Војкане, моли га... ниси луд...
пусти ме...

Онда се престрави, истргне руке.

Њен отац је посматрао шта она ради.

— Ха, чекај, виче на Војкана. Ухватио сам те
младићу.

Трчи према њима, очи му зацрвениле, песницама маше.

Војкан се онда прене, докопа дрвену лопату из гомиле набацаног снега. Спреми се за одбрану. Олга одмах загрли оца, падне му на груди и преклиње да се смири, није ништа било.

— Шта велиш? Зар мене лопови покрадоше и ти мени кажеш да „није ништа било“!

— Али, Војкан није лопов, каже му убедљиво.

— Јесте! Видео сам својим очима.

Одбацио је од себе, она је побегла у кућу.

Газда Станко је погледао Војкана с дрвеном лопатом и уплашио се.

— Баци лопату, наредио је, нећу ти ништа.

Кад Војкан баци он му приђе.

— Хоћу само да знам, ко ме поткрада, ништа друго. Ти пушиш?

Војкан је изгубио снагу, опет је постао слаботиња и претрашен од помисли, да ће му сада газда Станко и главу разлупати; молећиво и без уверљивости одговара му:

— Не, ја не пушим, нисам никад пушио...

— Лажеш, гледао сам те с прозора, иза завесе, где димиш. Хукни ми у нос!

Војкан је хукнуо.

Његов дах је јако заударао на дуван из газдиних паклића.

XIX.

...Јер Олгу није бунило мрко лице њенога оца. То је ситница, он њу јесте родио, али у њен унутрашњи живот није могао унети и свој дах, зато

је он не може ни разумети. Од када зна за њега увек је био груб, викао је кад је љут, викао кад није; уобразио је да му мрка гримаса на лицу добро стоји па се трудио да је сачува. Лик му се згрчио и уочио.

Уосталом знала је, мајка јој то не замера. Гле. Кадгод је погледа изгледа као да хоће да каже: ако... нека буде. Мајка је разумела њену неуздржљивост и жељу за слободом; она је у многоме личила на њу, у понечему била њена сушта слика. То је и газда Станко увидео.

Он је сада озбиљно мрзео своју жену. Била му је сувише млада за његове године и за његов темпераменат, који је тонуо у гојазном стомаку; она је још желела да „живи“, а он је већ свршио са свим лудоријама, време је да се мисли на озбиљности. Олгу је рачунао у дете, волео је ипак, јединче му је (сина Витомира, није рачунао у живе, није никад ни спомињао његово име; Витомир је отишао за војском, сад га нема и... крај), и, мада је и пред њом мрштио обрве, уживао је посматрајући како се лепо развија у девојче са бујном косом и избаченим грудима.

Официр му је смутио мир. Од прве је замолио, да му буде чешћи гост у кући, свидело му се друштво. Газда Станку није било богзна како мило, бојао се, жена ће га ојадити, али није имао куд: пустио је да иде како иде; но, жени је запретио, глазом нека се не шади. Потом је официр долазио, забављао се, звецкао мамузама, а газда Станко је преко њега правио пријатељства са финансијским патролама.

Они су најзад свему криви. Олга ни најмање не осећа грижу савести, што се тако десило. Она је сада начисто: отац је имао рачуна, да дозволи да „он“ сваки дан долази, послови су му од тада кренули на боље; мајка је радо са тим истим официром разговарала, увек му нудила и додавала

својом руком најлепше са стола за трпезом, импониовало јој, што је он леп и има увек чисте, оштроиспеглане панталоне и није се љутила што је он разговарао с њом а миловао Олгу, њену косу и рамена. „Кад ја не могу, нека се дете забавља“ мислила је свакако. А једног дана оца нема, нема ни мајке, изгубили се негде, Олга је са официром сама и ни мало је не буни што је он љуби као да је она зрела девојка, шта више мило јој је, што је он баш као зрелу девојку љуби; голицају је његови кратко шишани бркови па је језа обузима по свем телу. Има осећање као да плива у топлој, голицавој води, која је сву прожима и кад јој је потпуно нестало страха, љубила је и она њега. Ето, тако је то било! А после се понављало. Једног вечера, кад су се занимали у њеној соби, он јој је предложио, а она је одмах пристала: разголитила се пред њим...

Није онда мислила шта се то дешава; знала је само да баш она тако хоће. Додијало јој је оно очево: не смеш ово... не смеш оно... њему за инат уживала је по својој вољи.

Због тога пркоса ишла је и у „његов“ стан кад је саопштио, да је премештен и да ће колико сутра бити на путу; хтела је да се увери, да ли ће заиста моћи да оде.

Он је отишао наравно, а она се нашла сама, као у пустињи. Отац јој је дозивао у друштво глупана Николу, који је сав збуњен кад се с њом осами, или се церека, смешно му је нешто. А то он чини, да би се извукао из збуњености, она то зна и зато јој је одвратан... Искрала се из куће и утекла. Официр јој је на растанку рекао где мора да отпутује и где ће живети до новог премештаја; и мајка је знала где он одлази.

Сад кад се вратила, осећала се као у ропству. Није имала ваздуха за врења у своје телу; обузимала је помама, јер није имала грљења на која се

навикла. Веровала је у почетку, да воли само једнога, да је он једини коме се може предати у вољу; затим је с радошћу схватила, да би то могао бити и ма ко други. Свеједно је ко јој ваздух даје, главно је да га има.

Њој у памет долазе дани из раног детињства, радо мисли на њих, она је и онда била као и сада самостална и жељна самовоље. Онда је волела Војкана, али то није била ни љубав између брата и сестре, ни љубав између човека и жене. Само нешто ваздушасто као мирис пролећа, али мирис, који заноси у замирање, слатка опојност просто репено.

Но, она сада зна, да то није била права љубав; њој се чини, поредећи је са овом у којој се наша, да је то била једна лепа и чедна шала, али више чедна него лепа, обична детињарија. Сад не би могла волети Војкана. Не зато што је слуга и одео му јадно изгледа, него што он нема снаге да каже што хоће, нити зна шта би хтео. Она га воли, али јој је досадан, нервира је зато, што се он неуко понаша, што је још некако само дете, бркова још нема. А она не може да воли његов збуњени изглед, не ни зато што он у тој збуњености изгледа још досаднији, и његово дрхтаво љубакање више је врећа него весели.

И тако спаса нема!

Олга је као риба извађена из реке па бачена у уски басен: све јој нуде, на вештачки начин је голицају не би ли се смејала, а она мора да буде тужна. Замишља колико би могла бити срећна да је „њен“ официр ту, не збуњени Војкан ни глуши Никола; а то све тако бива: Бог никад не даје два добра.

Олга пред мајком плаче и каже:

— Није требало да ме враћаш...

Мајка зна на што њена ћерка мисли, она све зна, па је теши:

— Нека, све ће то проћи. Тебе ћемо удати.

Али, то је за њу мрско, од тога нема ништа, јер су то наде од којих се не живи. Она би хтела живот, не празне наде. У њеном младом мозгу, под притиском успаљене крви, стварају се разне слике; сећа се и пољубаца које је примила, које је дала, и из свега изводи прост закључак, да је сада све то било и прошло, нема га више на веке векова. И тугујући за данима, које у бунилу и ватри назива данима среће, њој изгледа, да се онда није напила колико је жедна, па јој се жеђ шири, тешко јој је, па ипак све је далеко и не остаје јој друго него да мрзи „њега“ врелог и намирисаног. Њему за пакост смишља како ће да га заборави, јер од њега нема ништа, лакше ће јој бити, па ће загрлити првог на кога наиђе. Можда и Војкана, можда и Николу кад опет дође о школском распусту. Мајци вели, да ће то учинити, не срами се ничега. Али поред свега кроз сву замагљеност постаје јој јасно још једно: умираће у досади мале, пуне варошице мрзећи оно, што јој се пружа, а волећи, оно, што је далеко као лањски снег.

XX.

У лепо, чисто намештеној соби за спавање седела је лепушкаста жена газда Станкова. Њој је већ близу четрдесета и њена снага у ове снежне прохладне дане више воли топлоту; она кроз прозор гледа снежење, мисли са слатким уздахом на оне што се кроз то снежење злопате, и у загрејану пећ убацује кратко сечена дрва. Кад јој под руку дође какав неразлупан кладив, комад са чвором, она се наљути на Војкана, „тај деран никад не пази како цепа дрва, за послом не мари“, али се и разгали; пријатно је у добру сећати се дана кад се било у злу.

Она некад јесте била лепа, њој је нарочито лепо пристајала тканина у црној боји, јер је гаравуша. („Ах, по очима и по коси Олга је на оца“),

али то је сад прошло, јер оно, што је код ње било најдрагоценије, њена плаховитост пуна нежности, **изгубило се у годинама и свакодневним бригаама**; кожа јој је додуше бела као и пре, чува је, али је ткиво испод те коже омлитавило, изгубило свежину, па сада ни белина коже није упадљива. Узалуд су отимања, бежања испред стварности стварног. У колико сваким даном више увиђа да нема чиме да се поноси, пада у равнодушност све више и кроз ту равнодушност мири се са судбином, у колико њене снаге у заводљивости нестаје, нестаје и воље да се заводљивост истиче; некад је очајавала што су је дали у руке газда Станку, сад јој је свеједно... чак после некадашњег сиротовања добро јој је у садашњој имовини, нека је газда Станко жив и здрав.

Али у последње време њу муче бриге због Олге. Њено дете се нашло у вртлогу и мада јој не би хтела да замера, („Нека се проводи докле је млада“), мучи је страх од незгода, које могу да наиђу. Куда би с њом ако би се прочула каква брука!

Срећом, од „оног са сабљом“ (она се посл) његова одласка уздржава да спомиње његово име отела је Олгу, нешто силом, а нешто милом, али јој је Олга одмах рекла, да ће она опет утећи и... више се неће вратити. Дете је изгубило главу и ако се нико није могао надати да је оно већ схватило шта хоће. Њој је јасно, да је Олга у ствари зашла у младалачко лудило оно кад се замишља да је срећа једино у испијању чаше до дна и само у онога, који је ту чашу први дотурно; да би је утешила, одстранила од помисли на оно, што је било раније, постарала се, да Никола за све време свoga школског распуста буде што дуже с њом. Он је млад, неискусан, опасности од њега нема, причаће јој о школи и предметима, које мора да учи, то ће јој повратити безазленост. Право рећи, она би могла

и у Николу да се загледа, све је на свету могућно, али би се у том случају могло помишљати и на нешто озбиљније. Зашто да не?

Она је под утисцима веселог чаврљања; седи и крај наложене пећи мисли како сад ~~Олга испрема~~ Николу: она нежна, врела, зиме ~~се не~~ боји, а он већ израстао, развијених ~~леђа~~, која пркосе снежним небесима, и у ~~лаганом~~ падању снега њих двоје личе јој на ~~срчан~~ пар под белим конфетама на забави.

Али кроз снежну тишину одједном допире вика. Њен човек виче на некога. Онда Олга улази у собу, журно баца капут, узнемирана је, одлази до шифонера и плаче.

— Шта је било? пита је мајка уплашено.

Она ћути и плаче.

— Је ли те Никола увредио?

Она опет ћути.

— ...или ти је жао, што мора да оде, па га дуго нећеш видети?

— Није, скочи она. Жао ми је што не могу и ја да седнем у сањке, па да се изгубим...

Њену мајку охлади страх.

— Али, Одгице, буди паметна. Знаш... то је немогуће.

— Зашто је немогуће? Ја ћу се убити, ако је немогуће.

Олга је то рекла напрасно и убедљиво, а њена мајка је поштено зажалила, што је дете толико „напустила“ па не може да му се господари. У том погледу газда Станко је много сигурнији; он је прави разбојник кад се ражљути.

Покушава лепим.

— Али, каже јој, он те не воли.

Олга ћути, она разуме у чему је неспоразум, а тешко јој је; да се открије. Заплаче због тога поново и кад не може да се уздржи каже мајци отворено:

— Сад њега тата бије...

Мајка се чуди.

— Тата бије?! Кога?

— Војкана бије.

Олга заћути, само јеца, а мајка најпре не зна шта би да ради, ћути и она. Изиђе у ходник, па се одмах врати.

— Не, не бије Војкана, јавља јој, немој се жалостити.

Она сад разуме, зашто је Олга била узнемирена још оно вече кад је у гостинској соби први пут видеда Војкана, кад јој се представио као слуга, а крај ње седеди луцкасти Никола и уобичајени официр са кратким брковима; она зна шта треба да чини.

— А шта је Војкан скривио?

— Ништа. Грудали смо се, тата је видео и почео да псује, песницама је претио.

Олга је прећутала љубакање руку, није споменула као да је то нешто страшно; није о томе нарочито мислила али је опет обутала.

Мајка је пажљиво слушала, па јој је рекла нежно:

— Војкан је добар дечко...

Олга на то није ништа рекла, сузе јој се сушиле, а кад их је нестало, пришла је мајци умиљавајући се и мазати се као мачка.

— Војкан је слуга, је ли, мама?

Мајка јој милује косу, онда се тргне, слуша галаму.

Газда Станко љутито уђе у собу, врата остави отворена па хладан ваздух испуни собу. Не обзирући се много да ли ко слуша газда Станко одмах поче:

— И толико времена ја трчим да ме магарци обична лопужа, пилићара. Краде ме, краде ме, браћо рођена, а никако да га ухватим. Али сад је ту, држим га у шапи, овако...

Он стеже гојазну шаку и погледа у њу; љут је, али и задовољан што може да ужива у освети коју спрема.

Окрене се жени.

— Војкана више очима да не видим, каже јој, његове ствари, дај му и вечерас да једе, добро га нахрани, па нека иде...

— Зашто забога?

— Зато што је лопов, а ја лопове у кући не трпим.

Поћуга значајно, размисли се.

— Ни паре, ама једне пребијене паре неће добити. Накрао је он више него што сав вреди.

Олга му бојажљиво приђе.

— Татице, умиљава се, немој га терати.

Газда Станко се намрачи, никад није волео да слуша женску памет.

— Одлази од мене, наређује јој, ти си гора него он. Ти ћеш ми живот загорчати.

Олга на те речи опусти руке, замаче у своју собу, затвори врата; плач се чуо.

— Прибери се, молим те, моли га жена. Зашто јој тако говориш? Она ће због тога да свисне од муке.

А газда Станко мучећи се и уживајући у мучењу виче јој у лице да и Олга може чути:

— Та се проклетија на моје очи љуби са оном пропалицом, штита се с њим. На што је она спала? На слуге! Нека цркне кад не ваља.

После тога стомак му се смири, одахнуо је мирније.

Његова жена је ћутала и због ридања, које се чуло из Олгине собе, омекша његова јарост. Рецио се на друго: за сада Војкана неће отерати из службе, али ће га ставити на муке, неће га пуштати ни у дућан ни близу магазе; наредиће му да ради с воловима као обичан рабација, превлачиће дрва из

шуме. Тако ће га истерати на снег и живот ће му досадити.

Изишао је из дућана и мирно наредио Војкану:

— Да одеш до Миће, у село, да му кажеш да сутра дође на посао. И ти ћеш ићи у шуму. Треба дрва превлачити да не пропадају под снегом.

Војкан се после тих речи растужио, из дућана му се није ишло.

— Шта је? питао га је газда Станко строго, канда ти се не ради? Онда узми капу у шаке па иди кући, нека те твоја добра мајка храни банбадава. Не трпим ја лопуже и нерадине.

Као да је ударен маљем по глави Војкан је тетурео идући у село насумице, гледао је снег под собом и око себе, али му ништа сем тога снега није било јасно; и сем туге за промашеним животом и радостима у њему, која му је притискала груди и сузе гонила на очи.

Сузе се ледиле у снегу.

XXI.

У рану зору идућег дана вукли се кроз ледено свитање Мића, Војкан и два вола са дугачким саоницама.

Њима је било хладно; са волова дизала се магла; гунђали су путем, али се нису жалили на газду; ако им је ико крив — то је живот или судбина, која им је дала такав живот.

Успут су пролазили кроз Мићино село, у селу зауставили волове, прекрили их поњавама да не озебу, а они свратили у Мићину кућу. Лако су се споразумели. Требало је да их путем до шуме стигне још један најмљени рабаџија, а њега још нема.

Мајка Мићина дочекала је и Војкана као Мићу, разлике није правила. Уступила му као госту лепше место крај огњишта с разбукталом ватром и дала лонац с млеком.

Војкан се устезао.

— Нека... нећу ја...

Мића се љутио.

— Како нећеш, зашто нећеш?

Под морање узео, у топло млеко удробио бајату проју, дрвеном кашиком је промешао по лонцу и јео сркућући на тенане; богато се гостио.

После сркања млека са удробљеном пројом, посадали су мало у пријатељском разговору, онда су устали и заборављајући зиму и ветрове по шумама ошинули волове и скочили на саонице; снег је руштао под воловским папцима.

Војкану је било пријатно што се вози по снегу и планинама се ближи, па га отуда запахњује необична свежина. Изгледа да су те горостасне планине горде у својој величини и непомичности; њима нико не може нахудити; нема терета, који не могу понети; оне су зато ћутљиве као бескрајни, бели губер од напалог снега. Ако оне уопште примећују дугачке воловске саонице са младићима на боковима, њима све то мора бити ситно, сићано као убоге свраке крај пута. Саонице су пошле испод скровитих кућа у отворен простор и толико су мале да их је тај простор прогутао пре него су и схватиле да му се приближују.

Возити се у празним саоницама — заиста је пријатно; ништа се не ради, волови вуку, а није им тешко. Војкан се весели и мисли како у сваком злу збиља има и добра.

Оног трећег рабацију затекли су у шуми. Он је већ разгрнуо снег с једне гомиле набацаних цепаница, с ње узимао дрва и слагао на своје саонице.

Испрегли су и они волове, дали им шаровину, оставили крај шуме на путу па пошли доле, низа стрмину до исечених дрва. У снег су упадали преко колена.

Војкан корача по снегу и осећа да му је ипак пријатна хладноћа од њега, не страши се. Зине па се развиче, глас му се одбијао о танку поледицу, па замукне брзо.

— Што се дереш? пита га Мића.

— Ништа., дошло ми у вољу.

Разгинули су и они снег са гомиле дрва и по-
турили леђа. Журећи се због страха од курјака,
знојили су се носећи узбрдицом дугачке цепке које
су биле опточене ледом. Сва тројица су се спома-
гали као браћа.

Кад су обоје саонице натоварене до врха, по-
терали су волове. Путем се сетили дувана, али
Војкан није смео споменути да је и он пушач. Бо-
јао се, а она двојица га нису нудили, пушили су
сами. Војкан је ишао за њима мрзовољан, гутао је
дим што је остајао иза њих, а у глави му је зво-
нило, да сва та мувања неће на добро изићи.

Изишли су лагано из шуме; саонице су кли-
зиле по меком снегу, на узбрдицама заједнички су
их узносили, а на низбрдицама успоравали задн-
хане волове; из долина су подизали очи, гледали
на висове, а са високих висина су пружали сло-
бодне погледе у простране равнице раширене према
Дрини и према варошици под брдима.

Војкан није волео да гледа кућерке скупљене
у варошицу. Та гомила кровова била му је мрска;
он би радо хтео, да заједно са свим што му је
тамо још драго побегне отуда, негде далеко да
оде. Веровао је, да му с тих кровова и са оцака
на тим крововима долази свакојако зло и злом га
удари кадгод их види. Не може да се отме ути-
ску, који има, да је цела та гадна гомила у ствари
сам газда Станко, у истини ту се нико други и не
види, варошица је оличена у њему. Кад погледа на
њу, Војкану се чини да га отуда гледају закрвав-
љене очи његовог газде и као да чује да му он и
са тако велике даљине довикује:

— Лопужо... нераднице! Капу у шаке па кући!

Тешко му је што је све ближе газда Станку,
саонице клизе полако, али клизе непрестано, оне
ће најзад стићи тамо, а он би их најрадије зауста-

вио. Шта може? Она двојица иду напред, пуше и разговарају задиркујући један другог; њима је добро. Они пазе на прве саонице, друге су оставили Војкану, нека се с њима бори како зна.

Тако се на крају догодила несрећа: Све се свршило брзо, као у олуји.

Низ једну низбрдицу на путу Војканове саонице су клизнуле брже, биле су углачаније; волови се с муком одупирали. Онда су и дрва на саоницама, спреда спуштена, а позади уздигнута, почела да клизе, цепка је ишла преко цепке, још мало па ће се сручити на волове. Војкан је то запазио, завукао се између саоница и волова, окренуо се према дрвима и, идући натрашке, с леђима окренутим низбрдици, јер су волови и даље каскали, узбацивао поремећене цепанице, задржавао их да не падну. Замишљао је да ће се низбрдница брзо завршити, али се преварио. Иза прве окуке на путу наставила се друга низбрдница и та је била опаснија. Волови су пошли брже, уплашили се, јер су приметили да им иза сапи скакуће њихов рабаџија, и онда се пустили у трк. Кад су оне саонице пред собом стигли, скренули су у лево да их заобиђу и отиснули се са пута низа страну. Одмах крај пута се преврнули, полегали по снегу, трбуси им се надимали, а саонице се искривиле, једна страна се подигла у вис.

Војкана су нашли на путу, високо изнад стране где су лежали волови; глава му је раскрвављена. Од снега у који је био уваљен једва је прогледао. Очи су му нагњечене, али он се не жали.

Каже просто:

— Ништа није било. Немојте причати мојој мајци...

Очистили су га, дали му руку да се подигне. Он је покушао да устане, па је опет легао. Није се могао дићи, у десној нози и левој руци осећао је јаке болове, са костију су долазили.

Пустили су га да лежи на снегу; он се тако хладио и гледао укочено, полузатворених очију у сиво небо, и опет узгредно уживао посматрајући како је оно и сада једноставно, ништа се на њему не примећује, бар ништа нарочито, а ипак је горе чудо пахуљица и свака пахуљица је створена да буде и прође као и човек.

Она двојица извуку волове, саонице доведу у ред и скупе растурена дрва, па онда озго на њих положи изубијаног Војкана. Покрили су га његовим „варошким“ капутом.

Тако су сишли у сокаке.

А кад су саонице с Војканом ушле у дворште газда Станково, Војкан је и покривених очију приметио да ту није све у најбољем реду. Било је неке љутње и плача.

„Зар су се толико ражалостили због мене“ мисли он и осећа да га та мисао дира и теши.

Пела стоји крај саоница и пре него ће да подигне покривку са Војкана објашњава рабацијама жалостивно и гласно да и Војкан може чути:

— Не питајте ништа! Олга газдина опет утекла...

Гледала је на Војкана очекујући да се бар сад на њу осмехне.

Војкану су очи отекле, он не може да их отвори.

XXII.

Мајка Војканова радовала се што газда Риста, или „чика Риста“ како су га њени малишани називали, није заборавио старо добро и добра времена: сетио се да обиђе удовицу свога покојног пријатеља и бившег ортака у послу кафанском и да дарује сироту децу. Знао је да ће их обрадовати његов долазак па је и дошао.

Седео је помало збуњен, (јер поодавно није долазио), за столом без прекривке, а на столу ње-

гови дарови: јабуке и млад кајмак, ораси и два пара опанчића; око њега Бата и Сеша, милују се и улагују.

— Јесте, истина је, прича чика Риста удовици, истина је цела што ме питаш. Оженио сам се, давно. Већ, хвала Богу...

— И децу имаш, је ли?

— Јесте, Бог их дао.

Удовица се смеје, каже му: ако, добро је урадио што се оженио, па му износи препун тањир кавурме, нуди га од свег срца.

— Узми, призалогаји се... И причај како ти иде посао.

Чика Риста се смешљиво окреће, децу милује и одбија да једе: нека, није гладан... треба то оставити за децу.

— Што ти бринеш? љути се удовица, немој толико да бринеш. Па како ти је домаћица?

— Како? Добро, да кажем, здрава је. Видиш, овај рат некако није рђав за нас недотупавне. Да није било рата, ја ти остадох нежењен, кад бих се овако сакат оженио. Знаш како је било: најпре питају, војску да ли има, па онда нуде девојку.

То прича, а све загледа по соби.

— Опрости, снајо, што ћу те питати, обраћа се удовици, а шта ти је с Војканом?

Удовица Смиља му радосно саопштава:

— Е, он је већ свршен човек. На послу је. Сам себе издржава, а и за кућу зарађује лепе паре, сваког месеца по 20 круна.

— Славе ти, узвикује чика Риста и радује се, ја право да кажем чујем тако у моме селу, у механи људи говоре, Војкан је у послу, али нисам могао да поверујем. Дакле већ почео да брине о животу?

Смеју се, задовољни су, чика Риста најзад пристаје да проба кавурму.

— О, о, узвикује преко залогаја, то је добро

што мрса имате. Зимину сте заклали по старом обичају. Ето кад овако једем све ми се чини да смо у оном старом времену.

Баш у том тренутку нашао се Војкан у истој соби. Више су га уцели на рукама него што је он сам ишао.

Чика Риста је занемιο, мауо се једења, слутно је да се нешто ружно догодило, и само је колу-тао очима; деца су у страху истрајала из собе, у куију се завукли и заћутали, а Смиља је најпре гледала укочено, није веровала ономе што види, па кад су јој они што су допратили Војкана, рекли, како је Војкан настрадао и онда изишли из собе, изгубили се у мећави, завикала је пригушено:

— Војкане, мали мој! Зар сам те за то родила и неговала?

Онда је плачући распредила постељу крај ужарене пећи, ту ће га положити да лежи, топло ће му бити; плачући и даље покрила га је ћебетом и зимским хаљеткама и страхујући, што Војкан тако ћути, не одговара јој него само гледа безизразно и равнодушно, теши га како јој дође на ум.

Не бој се, мали мој! Ништа ти неће бити кад си крај своје мајке. Ја сам с тобом, не бој се.

Онда је почела да куне газда Станка и да виче и ако је ту газда Риста, баш воли што и он слуша како би она сад желела да и газда Станко дочека какво зло. Проклињала је мирне душе и ватреније у колико је више веровала да од тих кљетви неће бити ништа, подизала је главу према таваници, према Богу, и узвикивала понављајући по неколико пута најтеже речи и најстрашније кљетве. Зашто је газда Станко Војкана послао у шуму, с воловима? Она своје дете није дала за рабацлук, него у трговину.

Војкан завијен у крпе лежи мирно у кревету и по мирису, који му од тих јастука и покривача долази под нос, познаје да је у својој соби, али

не види ништа: очи су му завиле хладним облогама, а цело тело умотали у топле крпе и покрили покривкама само му се нос види. На нос дише, дахом из носа даје знак да је још у животу. Личи тако на изгужван дењак из бежаније за време првог упада аустријанаца. Кад ускоро кроз собу кренуше димови тамњана упаљена у малој кадионици, што увек виси крај иконе, и с тамњаном тиха, скривена шапорења, њему миришљави дим и те бриге у тамњану испунише душу новом снагом и, као да се није ништа десило, хоће да устане из кревета. Стењао је гласно и јечао молећи да га ослободу увоја око тела, али је његова мајка била упорна.

— Мируј, Војкане, треба да мирујеш. То је за твоје здравље. Сутлију ћу ти скувати.

Дозвала је Бату и Сешу да пазе на Војкана, а она је са газда Ристом пошла у чаршију, до газда Станка је хтела па ће јој Риста као мушка глава бити од користи кад нападне на „онога што до подне мрзи сам себе, а од подне и цео свет“.

— Чувајте брата, рекла је малишанима излазећи на врата, али ништа не смеће дирати, не смеће Војкана открити.

Но деца нису могла мировати. Чим је мајка одмакла од куће, раздрешили су завоје на Војкановој глави, изгледало им је да он стење и уздише кроз нос јадајући се на те увежљаје преко уста и очију.

Кад се ослободио, Војкан се насмејао, а очи му подбуле, образи црвени и помодрели, па се страхан приказује. Но, ништа, деца чују његов глас, који их одушевљава. Познају га добро.

— Заклали смо и зимину, каже му Сеша, имамо сад пуно свињетине. И масти имамо, пуна је канта и велики лонац.

Бата говори тек да нешто каже.

— Дошао је чика Риста. Донео нам пуно којечега.

— И мени је донео, уплиће се мала свађалица по своме обичају, није само теби. Моји су опанци лепши од твојих, у мене су капичари, а у тебе сељачки.

— На сву ту сестрину причу Бата не окреће главе, чини му се да је она досадна и Војкану па га пита за свој рачун:

— Хоћеш ли сада стално остати код нас?

Војкан их мази, теши их и труди се, да убедљиво говори.

— Нећу више никуда ићи, каже им. Једнако ћу бити с вама.

При ручку нашао се и газда Риста, у челу је седео, до њега Војкан, с друге стране удовица Смиља, а у средини као о празнику, поред шерпе рестованог кромпира, добро преливеденог машћу, изнета и пуна шерпа сутлијаша. Скоро су само из те шерпе јели, за друго су слабо марили.

Но чика Риста није много гладан. Више ужива гледајући како деца једу.

— Опрости, вели му на крају ручка удовица Смиља, што ништа нарочито нисам спремила. Не може се. Видиш какви су људи остали. Зар је газда Станко неки човек? Да је човек не би дозволио да га силом нагонимо да исплати Војканову зараду.

— Е, шта ћеш? теши је он, на то немој да мислиш. Него да ја теби друго речем.

— Реци, каже му она мирно.

— Дај ти твога Војкана мени, нека га код мене докле се овај рат не заврши. Ја ћу га чувати као своје рођено, не дао Бог зле мисли. И платићу му више него ико, нема шта да бринеш.

Удовица се зарадовала, али се опет бацила у премишљања.

— Теби да га дадем? Добро, ја немам ништа против само ако он пристаје.

— Па ето ако пристаје, разлаже чика Риста, ако пристаје нека пође са мном. Ја пред вече путујем.

Војкан је одмах рекао оно „ја хоћу“, али је његова мајка бојажљиво додала:

— Остави га, Ристо, на миру за неко време. Видиш како изгледа. Послаћу ти га доцније.

Пред вече је чика Риста отпутовао, а удовица Смиља је говорила своме сину:

— Боље је да ту седиш, да здравље своје чуваш. Шта ми је вајде од твоје зараде када те у послу сломију.

Он је скоро не слуша него пита:

— Је ли ти газда Станко исплатио мој рачун?

— Јесте, каже она, морао је исплатити све до последњег марјаша, па вади мараму у којој држи иовац и показује му.

— То је твоја зарада.

— Не можеш ме одвратити, каже јој Војкан. Чим се лепо придигнем, отићи ћу на посао. Могу и пешке, знам ја где је кућа чика Ристина, ишли смо раније, знаш...

Удовица не зна шта може против његове воље:

— Срећу ти желим, говори му и заплаче се, јер верује да Војкан хоће да пође у рад, у зараду, у муке, да би њој помогао, јер живот је све тежи, хлеба нестаје, али она сумња да ће он моћи да учини нешто. Боли је саосећање, које мучи Војкана и нагони да истрчава напред и ако је слаба-шак, мала каква незгода може га сатрти, па га грли, шапуће му нежне речи и тепа кроз сузе. Зна поуздано да је он иеће послушати, а опет му понавља, да не треба да иде од куће, боље је да седи с мајком, мајка да га чува. Најпосле радосна је и смеје се.

Ту радост виде малишани па се и они радују нечему, подижу грају и уживају, што грле Војкана, а он њих воли.

Војкану је у тој простој, широкој љубави и радости топло, угодно се осећа и радује се, што се сви око њега радују радостима које он пружа.

Он за те радости не би жалио да оде преко три царства. Али ипак осећа, у души му звони; да то није оно, што би он хтео; постоји једна срећа, које је постао жељан, хтео би да је има, а не може да је дохвати. Не зато што је не би умео чувати. Не, него је сиромашан, обичан је слуга и арција за штале, нема нигде ништа, а та срећа је у очима оне, која сита и пијана ужива у свиластим хаљинама. И он ће сада отићи на једну страну она на другу: нити је може срести нити стићи. Није ли онда једино и све у помирењу и у љубави, која му се пружа, у радостима због радости које он даје, и у срећи његове мајке, брата и мале сестре, у срећи која је отуда, што они верују, да је и он са њима заједно срећан? Као да треба да бежи некуда, да путује, јасно му је, да не може остати у мировању, ту, крај тих радовања у мајчиној соби, лежећи у кревету; разбуктава се нова снага па му много што-шта долази на ум и осећа како га неизмерна сила гура у неку слатку неизвесност. Можда ће негде ипак бити добро. Не уме себи да објасни шта ће све бити и зашто то треба да се збуди, у глави му је магловито. И не зна послугурно нашта мисли кад малишанима, који га са своје стране неуморно питају, да ли ће опет да их остави саме, или неће, говори прибрано и помало жалостивно:

— Никад више... кажем вам, никад више...

... А НЕБЕСА СУ БИЛА КАО И ПРЕ

Тек пред трећу зиму чуло се, да наши долазе; најпре се није веровало, а кад су тако нешто рекли и они из Бециркс-команде, сокаци су одахнули смећећи се блажено. У тајности су спремали широк и дугачак барјак, тробојку народну и у тајности разговарали и решавали се где ће подићи победоносну капију са натписом: „Добро нам дошли“ и ко ће све држати говор, јер треба јунаке и ослободиоце поздравити.

Кад је и Бециркс-команда утекла, пребацила се преко Дрине и изгубила у онамошњим брдима, капије су начињене, постављене на обадва улаза у варошицу, с које год стране наиђу да прођу испод топле добродошлице, барјаци се изнели и дечурлија изашла, и дању и ноћу чека.

Но, нажалост оружана војска није наишла на варошицу, па није прошла ни испод капија. Уместо снажних, здравих војника, висока чела, с пушкама и топовима, како се и очекивало, пристизали су онеспособљени, неко пешице, неко колима; својим кућама су журили и пролазећи испод искићених капија сузили су читајући натписе на њима и од радости, што ето опет виде у своме месту своје тробојке. Радовала их је толика почасти, нико им није одмах рекао да те почасти нису спремљене

баш за њих, кљасте и богаљасте, осакаћане и избачене из борбе, јер они борбу нису издржали до краја, него за оне преостале, што и сада освајају са претећим бајонетима и знају вредност својих наперених пушака.

Али и без тога, премлаћени сиротани су одмах иза тих капија са шареним барјацима видели тужне призоре и растужили се: нешто што их дочекују куће осакаћене као и они што су, а када су се растајали није ништа било унакажено (невати се могло) а нешто и с тога, што их радује повратак на своја огњишта каква су таква су. Не мисле они на силне и обogaћене; у тузи се много што шта прашта и много преко чега прелази без буне.

Целе те зиме пристизао је по неко живи, доносио је гласове: онај је погинуо, борио се храбро, онај је умро, савладала га болештина, онај је рањен, није тешко, доћи ће и т. д. Причало се и препричавало, а по кућама су износили црне барјаке, знаке жалости. Скоро није било толико кућа колико је требало изнети жалостивних барјака, јер су многе куће порушене, гранате су их сравниле са земљом, или су их попалили, па стоје само зидови без крова, или нема ни зидова, све лежи на камари и из ње израсла дивља трава.

С пролећа су наилазили и они без рана и огреботина; грлили се и љубили са сваким, веселили се животу, па после охлађени од првих радовања почели мислити шта би могли започети да раде, од празног весеља не може да се живи. Хтели би да раде, а одучили се од рада.

Најтеже је било за оне, што су нестали: нити се зна да су мртви, нити се чује да су живи.

Жене су чекале, чекале и туговале и кад би им се причинило да је свака нада узалудна, губиле су веру и одлазиле до порушене цркве: ту су давале нарастосе за покој душа и ако нису сигурно знали да су тела, чијим душама дају подушја,

заиста међу покојницима, нити су знали ако и јесу покојна, где и на коме крају света леже кости; веровали су само у Бога, Он је један и свуда је достижан, па и душе, ма где се окончало телесни живот, одлазе на једно исто небо... Бојећи се, да ће душе без парастоса лутати, неће нигде имати мира, нису жалили да ради тога светог обичаја потроше више него о славама; Бог да им душу прости, то је и нека врста коначног праштања са мртвима.

Сваки дан су долазили попу, који се с доласком првих војника нашао крај порушене цркве, оградио је, подигао оборени крст и приковао га на стару, необорену липу у порти. Ту је држао божју службу и читао за скромне паре, углавном према томе како му се плати, све што је коме било потребно... Он је човек као и други, мило му је било, што се народ нашао у толикој побожности, па све мртве хоће да прочита, и не жали новаца за молитвања. Удишући свежи дах с планина, читао је у чистом ваздуху, и појао од срца; подваљак му се гојио, па се временом потпуно свикао на обавезна и мучаљива кукања за несталим. Знао је још, да иза тога долази мирење са судбином и добро расположење крај богате софре...

Њега дакле није ни најмање узбудило, кад му је једнога јутра пришла и удовица газда Станкова и рекла му одмах, без околишења:

— Дошла сам да те замолим за сина Витомира. Познајеш га.

— Добро, рекао јој је озбиљним гласом, имаш ли сигурне извештаје, да он више није међу живима? Ја не смем жива човека опојати.

— Па ето, нема га да дође, објашњава му удовица, шта ћеш сигурније. А и ја знам да ми је проклета судбина, свако зло иде на мене.

Плакала је, а поп је ћутао, али није плакао. Ипак, било му је тешко, јер није могао веровати

да се за сином плаче као и за неком даљом родбином, онако реда ради; син се жали па макар какав да је.

— Немој ти опет тако, храбрио је он, у свему има свако чудо. Може се Витомир и вратити.

— Може, не велим да не може, али нема нико не вреди га више ишчекирати. А ја, хвала Богу, имам још једно дете, женско је, у кући смо само женске, па нас је страх у кући кад помислимо на њега.

Поп се размислио и онда је посаветовао:

— Иди ти, сестро, кући, све спреми што је потребно, па опет види што ћеш и како ћеш... лако ћемо ми извршити обичај.

— Барјак сам већ спремила, каже му она полазећи, и ексере сам спремила. Само да га истурим на сокак и прикуцам на капију... Па, надам се да је и Бог милостив...

Све тако мислећи на Бога, на његову моћ и милост, удовица је од порте и крста прикованог на дебло старе липе, кренула у сокаке, а није јој се ишло. Куда ће и зашто ће сада? Сада нико не жели да је види, јер се боји да ће му бити на досади. А кад је пок. Станко био жив и имање се ширило и по њему свакојако добро, пријатељи су долазили, било их је на сваки прст по десет и двадесет, онда је живот лично на причу за децу, све је било могућно, лако и све равно до мора. Ко је се могао надати овоме? Да је цркве палила, удовица газда Станкова не би згрешила за толика мучења и понижавања. На раскрсници је стала и замахала главом: на коју год страну крене, сретће по некога кивног и орног да је нападне, да нападне макар њену ћерку Олгу, преварено и осрамотено дете.

А то је све зато, што је она, да би се спасла једнога зла, учинила грех, који је већи од свих зала: уништила је један невин живот. Добро памти,

од оног дана окренуо се цео свет и све је пошло на другу страну, против њене воље, њој за несрећу. Мада је после било тренутака у које би жалостиво мислила, да баш и није крива, да није учинила зло дело, или ако га је и учинила, е па шта? чинећи га није мислила на злочин нити на уживања у злочиним делима, него из прости љубави према своме рођеном детету, сирочету чијега су оца отерали у далеки свет, у муке и скапавања, мада је било тренутака утехе, ретких уосталом, удовица је непрестано веровала, да је њено грешење много разгневило Свевишњег, који је у стању све да види и кажњава. Због ње је пок. Станко умро у снегу, гладан и неодевен и жељан добра из родног места, исто онако као и остали мученици у интернацији; због ње је он липсао као обичан скот, неопојан и без упаљене свеће над главом, а због свега nestало је и сина Витомира, нити се зна да ли је мртав нити да ли је жив, али је сигурно да је међу покојницима; сад заједно са оцем гледа с небеса, лута ноћу по гробљима, навраћа и до куће и цвили над кровом, по целе ноћи не мирује... Не мирује, јер му још подушје није дато.

Како је онда, у оном несрећном положају и могла знати шта се са њом догађа? Човеку није могуће да поштено мотри у догађаје у време кад су ти догађаји још у току и кад је и он међу њима, врти му се у глави, јасноће нема, поглед је кратак као кад се стане пред зид са очима упереним у њега; тек кад се одмакне, кад време прође и бура се стиша и смири и памет почне опет у миру и јасноћи да разгледа, види се шта се збило. Ех, да јој је онда била садања памет, схватила би брзо зашто је Олга и по други пут побегла од куће, а новац је покрала и понела собом, друкчије би било. Но кад се досетила, било је доцкан: догле је Олга већ проживела са оним официром све што је хтела, скоро годину дана живела је с њим у истом стану,

истом кревету сваку ноћ, стида међу њима није било, и на крају он је отишао некуд, више га није било, а Олга се вратила мајци тужна и пркосна, без новаца, али са истрбушеним трбухом. У ноћи је дошла и видела само, да ту без оца и без мира не може остати, и исте ноћи склонила се из зловних сокака у поље, с мајком се настанила у пољској колеби, на своје имању. Спонала је мржња без труни милосрђа према свакоме, који се радовао њеној несрећи. Мрзела је и зато, што нико није хтео да је разуме, да јој пријатељски приђе и каже просто, да не треба много да се једи, било па прошло. Нико није хтео да зна за њену патњу, него само за њена уживања, којима су пасји завидели, па из голе зависти оговарали је пре него су ишта страшно дознали. Њима за пакост није хтела остати у кући око које је пуно „насмејаних“ прозора и „благости“. Нашавши се сама у пољу, у сиротињској колеби, коју је без речи уступио чувар њиховог имања, један стари, обудовели сељак, без кучета и без мачета, она је по цео дан гледала у мајку и мислила на себе. У колико се више ближио порођај, све више је имала праштања за вољеног човека, који јој је отео младост и нестало, и све више осећа да се уздиже над животом и ситницама у њему и да зато има више љубави него мржње. Као мало дете замишља је наивно, да у животу не може зло бити онима, који и сами дају животе.

Но, њена мајка тако није мислила. То детенце, које ће се родити, не долази по нечијој вољи. Олга је хтела само уживања у разголићеном телу, на дете није мислила. Она је и сама још дете, шта она зна? Она не зна да јој новорођенче, које сасвим независно од своје воље носи у материци, може упропастити глас поштене и часне девојке. И зато, што је више ценила тај стари, добри глас поштених и часних она је смислила, како ће новорођенче са овог света послати на онај. Оно ће тако

невино као анђелче отићи међу анђеле, добро ће му бити. Истога јутра кад се Олга породила, прихватила је у своје руке нежељено новорођенче, које је крваво и модро-црвено од крвних подлива, врштало и грчило се у ваздуху на који није навикло, пољубила га бабински и принела породилци:

— Мушко је, рекла је, пољуби га...

Олга је пољубила дете и заплакала се од радости. Држала га је у своме наручју и осетила је у исто време како га воли изнад свега и сатрвена од болова понављала му је молећиво:

— Мали мој, слатки мој, не бој се, ја сам твоја мајка.

Дала га је онда матери да га окупа и повије и чекала нестрпљиво да јој га опет донесе, лежала мирно мислећи како ће за који час први пут подојити своје дете. Кајала се, што је раније помишљала с мржњом на то створење, које је долазило на свет и ето дошло, јер јој је сада, јасно да ће јој то детенце бити за утеху.

Њена мајка је отишла и није је за дуго било. А кад се вратила, села је на столицу, крстила се и причавала молитве, детета није било; ледено и бојећи се, да се не огреша о своју ћерку, саопштила је Олги:

— ... Сад је међу мртвима, Бог нека му душу прости, нека му даде рајско насеље...

Олга је схватила и заврштала као полудела, скочила са постеље и појурила на мајку, али је ова прибрано остала на месту и своје изнемогло дете загрлила обема рукама.

— Из ове коже не можеш никуд, говорила јој је утешљиво. Шта ћеш? Ћути и трпи.

Олга је дрхтала у њеним рукама.

— Шта си учинила са мојим дететом? питала је као у буну.

Погледале су се очи у очи, гледале се дуго и кад им се учинило, да се у њима угасила снага, за-

плакале су обе плачем, који моли за милост и скида терет с душе.

— Кад сам га изнела из колебе, причала је Олгина мајка већ смирено, оно је јадно крештало, уста му се развличила као да су од гуме. Страшно је изгледало. Побојала сам се да когод не наиђе, чује галаму и дозна шта се десило. Стегла сам га за гушу и кад је занемило, бацила га пред крмачу. Али оно се још мрдало кад је крмача налетела да га поједе, ја га потпуно нисам удавила.

Она је то причала без гриже савести, знала је само, да је учинила нешто, што је требало да учини. Плакала је реда ради заједно са Олгом и кад се наплакала, рекла је задовољно:

— Ето, и то се једном свршило. Они по сокацима могу само да нас мрзе.

Кратко време иза тога догађаја стигла је вест, да је интернирани газда Станко умро и да је сахрањен у заробљеничком гробљу бесумње у исту раку у коју су сахрањени и остали помрли у исти дан; затим је по сокацима настало комешање, читави пукови су наилазили и пролазили, опет је начињен мост преко Дрине, аустријска војска је бежала и радовала се верујући у скорашњи крај ратовању, и опет дођоше наше власти, с муком уводећи ред. Но кад је све то комешање прошло и разбистрило се испред очију, удовица пок газда Станка опази, да је остала сама у разграбљеном имању, ђаво га је донео, ђаво га је и однео, сама са Олгом у запуштеној кући на коју су сада сви показивали прстом и значајно махали главом; мило је свакоме да се смеје туђим незгодама.

А све се то десило послé оног јутра у које је она Олгино ванбрачно дете ни криво ни дужно бацила пред разјапљене чељусти маторе мршаве крмаче. Сјурило се све једно за другим слично расточеним теретним колима кад се испусте на низбрдици.

Пошла је поред ожалошћених кућа, црни бар-
јаци су зацрнили сокаке, а туга је притискала и
гушила и по томе гушењу она је појимала колика
је грешница. Али није ни очајавала. На лицу јој
није било ни превелике утучености ни превелике
веселости. Лице јој се следило, јер за њу више
није било страшног, свеједно је какво је зло још
чека.

Уплашила се животу кад је опазила како јој у
сусрет иде једна пијана људескара. То је био отац
оног истог Николе, кога је пок. газда Станко же-
лео за зета. Она је одмах помислила како ће он
тако пијан размахнути да је премлати. Пожурила
је да се склони.

— Не бежи, раздерао се он крваво, имам с
тобом пријатељски да разговарам.

Она је стала у страху.

Људи се около купили и дечурлија, сеира ради.

— Докле ће се она твоја пропалица млатарати
с мојим Николом? питао је он изблиза. Говори!
Знаш ли ти да ја могу заклати и тебе и њу?

Кренуо је да је дохвати за гушу, хтео је да
јој сликовито објасни клање, али га сколише са
стране.

— Не дирај у сироту жену, повикали су.

— Кога браните? Враџбинама се служи и ко-
јекаквим травама. Мога Николу су-привезали за се
па нити живи није умире.

Један стари стаде пред њега сасвим слободно.

— А какав си ми ти отац, викнуо је на њега
строга, кад своје дете не можеш да изведеш на
прави пут. Не ваљаш ти па не ваља ни твој син,
од једне сте лозе.

Касапин се разгоропадио.

— Слушај ти, дигао је дреку, слушај, срећа ти
је што си старији човек од мене, али ако кажеш
још једну тако погану...

У исто време завитлао је мотком, а сви при-

сутни подигосе руке, мотку су држали чврсто, и викали у граји;

— Прошла је твоја сила... нема више Шваба...

Стари рече нешто и уклони се, а псбеже и удовица. Измицала је опрезно, али је лепо чула како је испраћају са свакојаким вицевама на рачу њене Олге. Добацивали су јој отворено како је и Олга сасвим обична полегуша, а понеки би је у пролазу најозбиљније припиткивао, да ли би могла свратити на једну ноћ, платити поштено. Она је тако и овом приликом приметила како је Олга разглашена и сузе су јој навирале на очи, допирале до трепавица и ту остајале, она им није хтела пустити на вољу. Није хтела да сокак ужива у њеном јадиковању.

Само је Војканова мајка, удовица пре него и она, дочекала љубазно и ословила пријатељски по старом обичају:

— О, пријо, како си? Хајде, сврати мало.

Отворила јој је широм капију, пропустила је унутра. Газда Станкова удовица је одмах схватила шта то све треба да значи, појмила је горко да је прија призива из сажаљења и донекле да јој да на знање да је рат ипак завршен и да ће сада опет свако своје место заузети, баш оно које је имао пре рата, и знала је да је ова сада сматра за гладницу или просјакињу, али је ипак ушла мирно. У ствари веселила је љубазност и пријатељска реч и, мада је могла протумачити, старала се да ништа не примети.

Војканова мајка је кувала кафу и причала радосно.

— Јеси ли чула, да ми се за који дан враћа син, мој Војкан? Рекли су ми да је поручио: ето ме за дан, два.

— А где је он до сада био?

— Код нашег Ристе је послуживао, знаш нашег Ристу.

— А од када је тамо?

Ова се мало устезала, није хтела да јој спомене како је Војкан отишао Ристи онда кад је онако настрадао у шуми, превлачећи дрва по газда Станка, могла би је тиме и увредити; окренула је разговор на другу страну.

— Ех, шта ћеш, говорила је удовица газда Станкова, свашта бива на свету. Ипак је боље кад је се у животу и у добром здрављу. Знаш како се каже: робом икад, али гробом никад.

Прихватила је понуђену шољицу, сркала је завакувши нос у њу, и ћутала.

— Јесте, тако то, мрмољила је Војканова мајка, претварала се да је и сама забринута, тако, судбина је то. А, чујем, и твој Витомир долази.

— Ех, црна ја, он неће више никад доћи. Он је међу покојнима.

— Како „међу покојнима“? питала је домаћица пренеражено. Не грешу душе! Он је жив, ја сам то чула, жив је кад ти кажем. Нашао се, веле, с Војканом у Ристиној кафани, успут му је било, па остао још, њега чека. Чека да се заједно врате, другови су...

Домаћица је хтела још да говори, годило јој је, да причама, које је не коштају ни пребијене паре, развеселава и чини добра дела, али је гошћа скочила и изишла из куће као ветар. Радосно је завикала и појурила кроз сокаке. Хтела је да што пре стигне до своје куће и Олги исприча све, што је јако дознала; сиротица, она ће се обрадовати кад дозна, да ће јој се брат вратити жив и здрав, хвала Богу милостивом, ослониће се о братовљено раме и слободно проћи крај свих кућа и кафана, више нико ни једне ружне неће прословити...

Њена Олга међутим седи на осиротелој постељи, у кујни, крај шпорета, руке спустила у крило и мисли, јер јој је каткад у сличним тренутцима драго пронети кроз мисли све оно, што

се већ десило, прохујало као олуја и нестало. Пред њом је на столици за столом добри младић Никола, млад још а увелих образа, сигурно је да дуго не може издржати. Но поред свега он храбро прича о животу, који иде у сусрет и тврди сваки час да ће с њим доћи и срећа; каже, да сада Олгу воли истински, као да је поманиао, по целе ноћи само на њу мисли и хоће је и онда кад му отац подноси свој касапски нож под грло. Он тако прича, прича, добро му је кад падне у топло распложење, и крв му удари у лице па неће из куће и ако као паметан човек зна, да га због тога може свашта снаћи, а Олга слуша његове речи и свиди јој се да тоне у саму музику његовог говорења, јер њу толико и не интересује значење речи и реченица. Кадгод се осами и Никола седи с њом, спопадају је мисли на оно што је прошло, па се разнежи и осећа како јој је сада једино добро та љупка прошлост. Додуше, бива да јој пред очи изилазе и страшне слике нпр. она, кад је покојни отац хтео тући Војкана, па га после отера у шуму, у дрва као најобичнију битангу и слугу, јер је знао да „има нешто“ између њега и Олге; или она кад је плачући и не знајући тачно кога више воли, оног официра или Војкана, скоро само — сами пркос, одмах идуће ноћи извукла из очевог бућелара гужву новчаница, већих и мањих и отиснула се опет у свет, и предала се телом оном истом официру, узинат, јер је у њеном бићу звонило тужно, и жалостивно и равнодушно, да би јој Војкан можда био милији, али њега прогоне, и не дају му да дахне како хоће; или она кад њен отац изненадно долази у стан њеног официра, види њу полунагу, у ванбрачним рукама, ћути од беснида и у бунилу вади револвер, хоће да пуца, но задрхта му рука задрхти му и цело тело и падне по поду, а оружје не пушта, па њен официр и војници који су дојурили на његову вику гледају како он изгледа

и одводе га у интернирање, јер је са револвером упао у стан једног војног старешине; или она, најчрња, кад дознаје да је у свему била само лаж и да је обмана једино постојана и необорива... и све тако, мисли једне горе од других, али ипак њој изгледа, да су се ти страшни догађаји згодили само зато да она, кад се једнога дана осами и буде сама самцита, не остане и без јединог добра у пукој самоћи, без лепе прошлости, лепе у успоменама и лепше у колико су некадашња збивања била ужаснија. На крају, у свету нема ничега страшног. Све се развија најобичнијим током, а страшно је у свему само оно, што ми данас или сутра гледамо као страшно; а кад тужна расположења мину, прође време, и биће се озари весељем, па га веселе мисли закупе, онда нема ни тужних ствари. Лепо је чак и оно, што је раније изгледало ружно.

Њој Никола личи на мало дете.

Она би хтела да му помогне, да га разувери или макар убеди, да пре него коначно реши да је узме за жену, размисли још неко време о својој одлуци.

— Нема смисла, каже му она, ја нисам за тебе.

Олга се смеје сажализо, а Никола се љути, што у томе смејању види, да га она у ствари воли, али и жали, што се везао за њу.

— Зашто нема смисла? пита је ватрено. Зар сам ја толико низак? Ти сигурно мислиш да ми кажеш, како сам ја сада сиромашан, отац ми је пропао, није више богат као раније, за време окупације.

Узима јој руке и стеже их врелим шакама, а кости на јабучицама одскочиле у страну, само кожа преко њих.

— Знам ја то добро, каже јој он увредљиво и покорно, некад сам био богат, учио сам школу, спремали су ме за великог господина, и онда си

ме волела, био сам ти леп. Сад није више тако. Изврнуло се све. Сад сам и ја отишао у касапске мајсторе, морам са оцем да радим, пропао сам и ја кад ми је отац пропао. И да ти баш кажем, ја знам да ти сада мене не волиш зато што сам нико и ништа, немам ни честиту одећу на себи као пре?..

Он је говорио сурово и ако није имао права. Утонула у жалостивну безнадежност и донекле жељна пријатељских загрљаја Олга је пуштала да је његове руке милују како им је воља и док је он кроз сузе говорио, она је исто тако милovala њега. Болело је, што Никола страда због ње, што га је несрећа навела да се веже за створење, које само себе сматра за унесрећено и не би хтелo да и другога унесрећи; што га опија баш њено тело. Да би га спасла и повратила га на снагу, да би је могао одбацити и презрети њену пут намерно му је дозволила, да чини од ње, штогод хоће.

— Ето, сад знаш каква сам, рекла је, кад се све свршило. Ја нисам за тебе.

Никола је мирно слушао, али је није пуштао из загрљаја; мислио је радосно како би најбоље било да тако у загрљају и умре.

— Зар ме заиста не волиш?

— Не волим те. Нисам те никад ни волела.

Никола се тада освестио, охладен и увређен.

Чуо је са сокака нику, познао пијани глас свога оца и помислио мирно: баш је добро, што отац сад наилази.

Изишао је на капију и стао изазивачки, а стари касапин стаде исто тако. Стадоше и они што су грајали иза њега, заједно с њим.

— Ти си онет ту? питао је гледајући га кр-
вавим очима.

Стегао је мотку и пошао лагано и сигурно. Није речи рекао кад је измахнуо и свом снагом ударио преко Николине главе. Никола онесвешћен млитаво паде по калдрми, а његов отац тек тада

кад је већ почео, доби вољу да млати по њему. Пијан и обудалио светио се донекле на сину за све што га је стигло као и за оно што му мало пре нису дозволили да испребија Олгину мајку.

Они око њега заћуташе у чуду, не помакоше се за први тренутак, Никола је најзад његово дете, можда они немају права да бране Николу.

Срећом истога часа Олга истрча из куће, леже по онесвешћеном Николи.

— Зашто га бијеш? питала је његовог оца и ширила руке да одбрани Николу. На робију те треба послати.

Она је закукала, Николу је хладила по челу, будила га и призивала, а искупљени свет загалалами.

Усред те галаме нађе се и Олгина мајка.

— Шта је разбојниче викала је сада и она. Мислиш што си касарин па смеш тући и убијати.

— Тако му и треба, рече он мрачно, али неш ми и ти платити. И ти и твоја ћерка. Нећете се више продавати.

— Ко се продаје?

Увређена удовица накомстреси нокте и полети за очи.

— Ти и твоја ћерка, одговори јој касарин убедљиво. И мога сина сте упропастили.

Удовица се прибрано окрете према искупљенима.

— Чусте ли шта рече? запита, а онда се унесе у лице Николином оцу и рече му претећи са уживањем:

— Жив је мој Витомир. Запамтићеш ти кога си вређао.

Касарин мало збуњен, али и даље страшан, окрену главу, и нареди хладно, да онесвешћеног Николу придигну па оде. Кола ће послати ако је потребно.

Удовица загрли Олгу, једва је одвоји од Ни-

коле и сву у сузама уведе је у кућу.

Затвори врата и рече јој радосно:

— Не бој се, сиротице моја, нисам ништа лагала. Витомир заиста долази.

Олга пренеражено запитала:

— Витомир долази? Наш Витомир?! Ко ти је то рекао?

— Рекла ми је Војканова мајка, жена неће да лаже. И њен Војкан долази. Доћиће заједно са Витомиром.

На те речи Олга, нема и као опсећена или ошамућена, устаде; онда леже по кревету, нити ромори нити говори. Као да је дотле живела у бунилу, у мркој свести, учинило јој се да тек тада види поуздано: од свах људи на беломе свету само је у Војкану и у Витомиру имала истинске пријатеље. Са чиме ће изићи пред њих? Шта ће им изнети за њихове патње и љубави за њу? Авај, она више није оно што је била, устрептала и чиста душа у нежним очима, нити је потребно да тако упропашћена, слична сокачким женама, излази пред њихова лица, која су унапред развучена у преурећан осмејак, јер замишљају да им у сусрет иде она иста Олга, она, коју су последњи пут видели.

Кад вече паде, она се лагано извуче из куће и неопажено побеже из сокака на пут, који је водио ка Дрини, у поље.

Као што се, жељно слободна даха, бежи из густог дима и страхује у исто време од страдања у мукама, трчала је уображавачући да је неко гони и хвата у грчевите руке. Гушила се у убрзаном дисању, скоро да издахне, а ноге и даље млатарају по путу кроз поље у мировање; најзад су и ноге клонуле и испустиле преморено тело.

Будећи се из замора, Олга лагано отвори очи и изнад себе опази у ноћи пространо мирно небо, осуто звездама и гомилом посребрених облачака над планинама. Из близине се чуло хујање, она

ослушну и сети се брзо; то хујање чула је и раније. То Дрина промиче, удара жестоко о обале и котрља облутке по шљуиковитом диу. Около ње дрвеће, врбе, ораси, џанарике; све стоји непокретно и усправљено и причињава се као да дише. Дишу шибљике и траве па мириси опојни крећу за крећулим лахорима и милују њиве и камење међашко. То миловање такло се и њених образа, освежило их, упило се у њене узнемиреие мисли и разданило пред очима. Жалост је обхрвала, што се тако нашла у немој ширини, једино она узнемирена у широком миру, али и радост због буђења у ново, несазиано мирење са судбиниом. Гледајући ту равнодушну земљу око себе и небо над собом причињава јој се, бива јој све јасије, како је човек због својих уображења вазда на мукама, очајан или развеселењен, а земља је пространа и мирна, животе даје и животе прима, и оним што је покојно оплођава се за нова рађања, она је сталио у једном иемерљивом обнављању без галаме, нема ни жалбе ни весела; и ето рат је прешао преко људских глава и сатро их немилосрдио, куће су рушене, а сад ни за црне барјаке нема места, а небеса су као и пре и ни по чему не би се рекло да је звезда мање, или да су сблаци у нечему друкчији него пре; постоји дакле у Природи једаи ред без болећивости: ма шта смишљао и ма шта предузимао човек увек излази на исто: на бесмислено трвење у себи самом и на узалудну борбу са Природом, која га опкољава и потчињава као и све остале.

На страни према истоку разли се бледуњава светлост, а онда се лагано појави и уздиже месец, црвен и округао као тепсија. Према његовој светлости Огга угледа себе, диже се, а око ње тишина и хујање у тишини. Посребрена као и гомила облачака над плаинама, Дрина се превиијала и белила као приказа у ноћи, а месец је играо по њеиој узнемиреиој површини; површина је треперила као да су звезде пале по њој.

Олга је погледала у ширину и као да се поново родила, осетила је нозе радости у души. Не, помислила је, на живот не долазимо да се проиграмо и убијамо; нити можемо ми сами себе да убијамо нити има смисла светити се за оно, што је дошло само од себе. Природа, која подиже на живот све, што је живо, и окончава живот; они, којима је живот дарован, треба да живе докле је суђено. Да, треба живети, живети по сваку цену. Добро или рђаво, свеједно. Јер живот није само у уживању доброг и лепог; живот је и у подношењу тегоба и страдања. Једном речи: истински живот је у радостио проживљавању свега што заједно, с човеком пође и унесе се у његово живљење.

Обасјана водена површина бацала је преломљену светлост по Олгином лицу, али је она сада била неко друго створење; имала је једно ~~сознање~~ више: да је скочила у воду, удавила би се и ништа се с тим не би изменило. Вода би текла као и раније. Ни један лист не би жакадио.

Кренула је мирним корацима и довукла се до колебе у коју је раније скрила своју срамоту. Знала је да сада у њој никога нема, после смрти њеног оца више нико у њој не станује, па се колеба поружњала у жалости и бујад расте око ње. Ушла је унутра, у празнину и воњ од ђубрета и запуштености, опружила се по земљаном поду на коме је била њена породилска постеља и заплакала се тихо, без јецаја. Плакала је као што сељанке плачу на гробљу: не толико ради мучења колико ради олакшања. Плачући размишљала је о својој судбини и о животу, који је за њу имао више јада него радости, па јој долази у вољу да се подигне и без зазора покаже чело; њој сада није чудно, што место тог бесмисленог јадања не жели да скочи у воду. Не! Шта више од ње су све даље мисли самоубилачке; пркосно би свакоме добацила да ето и она жели да живи. Ако ни зашто, оно бар за инат, из освете.

Обрисала је сузе, прекрстила се као што је ред и прошапутала неколико молитвених речи. Хтела је да одужи своје, а Бог, ако га негде има, нека чини што зна.

Онда је пошла низ обасјан пут, окренута ка варошици, и гледајући своју сенку према месецу чудила се, што године заиста пролазе неопажено и све се неосетно мења, младост прође као и старост, не види се честито у чему је век, само се зна посигурно да је смрт извесна. Јер, зар не? као да ни три дана није прошло од оног времена кад је учила основну школу, кад је оно иза тога започео рат и звезде падале и т. д. а Олга је већ права правцата жена. Искусна је у свему, више није дете, нити ће јој се младост икад више повратити; остало је само неко сетно и слатко туговање за добром, које је сада у многоме слично сну из првих радовања.

Ушла је у своје двориште и села на праг од куће, у кућу није хтела ући: чекала је, да јој се са далеког пута јаве далеке, предалеке радости.

— — — — —

Заиста кроз ту исту ноћ путовали су путем, који је скретао крај старог гробља и водио у варошицу, два млада човека: Витомир и Војкан.

Витомиру је једна нога краћа, осакаћен је у рату, но опет је он висок и широких леђа; Војкан је и сада растом мањи али више није млитав и слабашак, изоштрио се, па корача сигурно.

Углавном они су дотле једно другоме испричали све што су доживели и пешачили су ћутећи. Путем се нису одмарали, јер су хтели што пре да стигну у остављене сокаке и да се опет нађу међу познатима. Војкан је пред собом гледао Олгу, смешкао се насамо; и кадгод се тако изненадно, у ћутању насмејао Витомир је знао шта то Војкана весели. Но, није га тиме вређао, смејао се и он

с њим, али му је зато опет препричавао све што је смислио о својем будућем животу.

Њих двојица не знају ништа о родном месту, те нестрпљиво очекују, да се опет нађу у старим сокацима, између познатих кућа; за све време свога одсуствовања нису примали никакве вести из варошице. Зато се радују што су живи и што више нема ровова. Сићане под високим небом распиње их раздраганост и нагони, да верују чврсто како је те простране ноћи цела, васиона у њима, они је држе у шапи као шкољка зрно бисера.

Кад усамљеним путем приђоше гробљу, које је лежало на брегу изнад њиховог родног места, младићи осетише да су већ стигли и да их запахну дах из раног детињства па запеваше кроз месечину колико их грло носи.

